

Ω Γ Ι Ε Ν Κ Ο .

УКРАЇНСЬКА
КУЛЬТУРА

Д ІЛЬЧЕНКО

ІВАН СГІЄНКО,

Приват-доцент Київського Університету.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА.

Коротка історія культурного
життя українського народу.

КУРС, ЧИТАНИЙ В УКРАЇНСЬКИМ НАРОДНІМ УНІВЕРСИТЕТІ.

З малюнками і портретами
українських культурних діячів.

Видавництво Книгарні Є. ЧЕРЕПОВСЬКОГО
Київ, Фундукліїва, № 4.
1918.

ББК 63.3/2Ук/
0 - 36

Огієнко Іван
Українська культура.
Коротка історія культурного життя
українського народу

Репринтне відтворення видання 1918 року

Київ, «Абрис», 1991

Редактор М.Т.Максименко

Підписано до друку 20.06.1991 р. Формат 70 x 108 1/32. Папір офсетний № 1
Офсетний друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарб.-відбитків 12,2. Обл.-вид. арк. 12.
Ціна 12крб. Зам. №02060431. Тираж 100000 прим.

Мале підприємство «Абрис», 254070, Київ - 70, Андріївський узвіз, 11

Надруковано з фотоформ МП «Абрис» на Комбінаті друку видавництва
«Радянська Україна», 252057, Київ - 57, проспект Перемоги, 50.

0 0503020902 (Без оголошення.)
(04) — 91

ISBN 5 — 7707 — 1680 — 0

К И Ї В.
Друкарня «І. ЧОКОЛОВ», В.-Житомирська 20.
1918.

I. Українська культура за давні віки.

I.

Свої лекції я хочу почати вступним парисом, де розкажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, як раз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш--окремий народ, чи він же має свою культуру,—культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люде?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власно кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить

це єсть справжня мова, а коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.

Я вам розкажу про українську культуру, про віковичну культуру нашого народу, як нації, про ту культуру, до якої він дійшов довгим шляхом.

Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими луками,—шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хрестною путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

„Ой горе тій чайці-небозі,

Що вивела діток при битій дорозі“...

Недоля рано спіткала народ український. Як раз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашому народові, навіки наклала йому болюче тавро...

А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польшею Москва—так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давенъ запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашому на щастя й на нещастя,—вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим. І не дивлючись на всі перешкоди, що завше горою ставали йому на дорозі, народ український

утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давен заносів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губернії: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губерниях Люблинській, Сідлецькій, Гродненській, Мнській, Бесарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сибіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше 35¹/₂ мільйонів: 28 мил. в Росії, в Австрії — коло 4 мил., в Венгрії — коло ¹/₂ мил., та коло 3 мил. по всяких інших колоніях.

II.

 якій бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український.

Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури її яскравої талановитости. Візьмім його *пісню*: її утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними.

Були часи, коли в пісні нашій кохалася навіть Москва. Любовні пісні рано появились в Україні і їх скоро занесено й на північ; так, семинаристи в Костромі в половині XVIII-го віку співали пісні: „Ой за гаєм-гаєм, гаєм зелененьким“, або „Ой полола горлиця лебеду“ і такі інші ¹⁾; ці пісні до Москви несли наші земляки-вчителі, що розходилися тоді по всій Росії. В Москві та Петрограді в другій половині XVIII-го віку наша пісня народня була дуже поширена, що видно з рукописних або друкованих співанників, скажемо Чулкова, Новикова й інших, де завше були українські пісні ²⁾. В рукописах XVIII віку знаходимо багато українських народніх пісень, перероблених на московський лад, скажемо: „Посѣю я лободу“, „Да орал мужик при дорозѣ“, „Велѣла мнѣ мати зелен ячмень жати“ і т. и. ³⁾.

Пісня наша дуже одбилась і на церковнім співанні; так, прислухайтеся до Лаврського співу і ви там розпознаєте мотиви і наших народніх пісень і наших старих козачих дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше так тягли до себе чужинців. „Во велицѣй Россіи въ самомъ царствующемъ градѣ Москвѣ возлюбльше сладкое и согласное пѣніе“, пише р. 1680 земляк наш Семен Полоцький ⁴⁾, і тому на Москві переняли наші співи, запросили до

1) *Акад. В. Н. Перетцъ*, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали, т. I, стр. 292 sq.

2) *Ibidem*. Див. ще *М. О(перанський)*, Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, „Этнографич. обзорѣніе“, кн. 81-82.

3) Див. *М. Сумцов*, Старі зразки української народньої словесности, Харьків, 1910 р., ст. 17—18.

4) Псалтырь риемованная, Москва, 1680 р., л. 5.

себе співаків-українців і вони навчали Москву цього „сладкого пѣнія“.

Український літописця пише про царя Федора Олексієвича, що він „великую любовь до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастырахъ отпраговати приказаль“ ¹⁾. Правда, вище духовенство з початку не злюбило цього українського церковного співання і гримало на українців: „пѣніе поютъ новоизданное отъ своего сложенія, а не отъ святыхъ преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное“ ²⁾.

Проте ж українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріархові і воно швидко розійшлося по всьому царстві. Значні люде на Москві часто запрошували до себе на службу українців-музикантів, і ті вчили їх музиці та співам. ³⁾ В XVII віці дуже часто кличуть українців-співаків до царського та патріаршого хору, ⁴⁾ так само і в XVIII віці співаків до придворних капел теж брали з київських студентів. Про це часто до Київа писали так: „По силѣ имянного Ея Имп. Вел. указу отъ Двору Ея Величества пѣвчей басѣта Гаврило Головня прислалъ для набранія изъ малороссійскаго народа пѣвчихъ къ дополненію придворнаго пѣвческаго хору... Ежели бы гдѣ оной

¹⁾ Літописець Самовидца, Київъ, 1878 р. ст. 152.

²⁾ М. П. Лиліевъ, Опис. рук. Черниг. Дух. семин. Нам. Др. Писем. 1880 р., I ст. 235.

³⁾ *Замысловскій*, Сношенія Россіи съ Польшею при Федорѣ Алексѣевичѣ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1882 кн. 2 ст. 465.

⁴⁾ Н. О. Суцковъ, Лазарь Барановичъ, 1885 р., ст. 41--46.

п'вчей басѣста по усмотрѣнію своєму п'вччихъ могъ сискати, и въ томъ ему чинить всякое вспоможеніе"...¹⁾).

При дворі царя Михайла Федоровича органістами служили українці.²⁾ Згадаймо царського коханця гр. Олексія Розумовського — він теж прийшов на Москву простим співаком. Співаком в Петрограді був і наш філософ Гр. Скворода.

Микола Лисенко (1842—1912), славний український композитор.

Нашими піснями завше цікавились і вже р. 1819 з'являється перша друкована збірка їх кн. Цертелева³⁾.

І такою ж солодкою, чарівною та привабливою зосталась пісня наша ще й досі. Зосталась такою, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню нашу із школи, гнали із життя, а солов'ю України, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити слів,—дозволялось видавати самі тільки ноти... Проте голосно лунала і німа оця пісня...⁴⁾.

¹⁾ Н. И. Петровъ, Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, 1904 р, т. I ч. I ст. 298; 1747 р.

²⁾ *Забѣлникъ*, Домашній бытъ русскихъ царей, М 1862 р. ст. 169, 177.

³⁾ „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, Спб. 1819 р. За Цертелевим пішли збірки пісень Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, і ці збірки пісень не припиняються аж до нашого часу. Див. про це нижче, гл. XXII.

⁴⁾ Про українські пісні та музику див. ще: *Ськровъ*, Музика малорусскихъ пѣсень, „Основа“ 1861 р. кн. IV.—Н. Лисенко, характеристка музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсень, исп.

Мушу згадати тут українські старі думи козачі, всьому світу відомі. Хто їх не знає, хто їх не чув, хто не співав!.. Вони мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике вражіння навіть на чужинців... Не дурно ж ними зацікавилась навіть церква і спів старих дум перенесла її до свого співу. Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Когляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомості¹⁾.

Кобзарь Остап Вересай, з Полтавщини; вєлавєся у другій половині XIX-го віку своїм співом дум та пісєнь.

О Вересаємъ, „Зап. Ю.-З. О. П. Р. Геогр. Общ.“ т. I, 1874.—
 А. Русовъ, Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей
 малорусскихъ, іbid —А. К-скій. О музыкѣ думъ и пѣсєнь О. Ве-
 ресая. „К. Стар.“ 1882 р. кн. VIII, ст. 283—287. — У.-О. К. Ф., Коб-
 зарь Остапъ Вересай, іb. ст. 259.

1) Про думи дав. П. Житєцькій, Мысли о народныхъ ма-
 лорусскихъ думахъ. К. 1893 (з „Кієвскої Старини“).—М. Сулицов,
 Українські думи, збірник „Привіт І. Франкові“, Львів, 1914 р.

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійне музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. и. ¹⁾

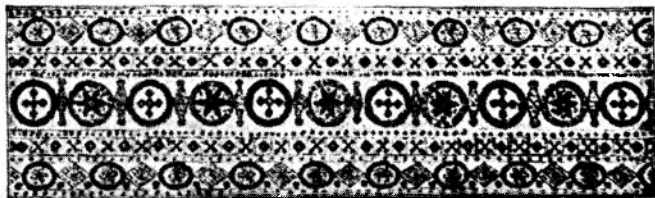
III.

бо ось погляньмо на український *орнамент*. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволоки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, на річах свіцьких і церковних ²⁾. Вироби з шкла та глини, плетіння, ткацтво, різь-

¹⁾ Про українському музику див. *Боян*, музичні струменти на Вкраїні, „Зоря“ 1894, I.—*А. Масловъ*, Лирники Орлов. губ. въ связи съ историческимъ очеркомъ инструмента малоросс. лиры, „Этн. обозр.“ 1900, III.—*Н. Лысенко*, О торбанѣ, „К. Стар.“ 1892, III.—*П. Сокальскій*, Русская народная музыка—великорусская и малорусская, Харьков, 1888.—*А. Фаминцынъ*, Домра и сродные ей инструменты: кобза, бандура, торбанъ, Спб. 1891.—*С. Ефремовъ*, Торжество украинской музыки, „К. Стар.“ 1904 кн. I.—*А. Русовъ*, Значеніе трудовъ Н. Лысенко для малоросс. народа, „К. Стар.“ 1903, XII.—*М. Волошин*, Лисенко в укр. музиці, „Нова Буковина“ 1913 р. № 3.—*Колесса*, Народній напрям в творчости Лисенка, „Л.-Н. В.“ 1913 р. кн. 2.—*С. Людкевич*, Лисенко яко творець української національної музики, „Л.-Н. В.“ 1913 р. № 2.

²⁾ *М. Біляшевський*, Про український орнамент, „Записки Укр. Наук. Тов. в Київі“, кн. 3, 1908 р. ст. 49. Див. ще *О. Косачева*, Украинскій орнаментъ, вышивки, ткани, писанки, К. 1878.—*П. Литвинова*, Альбомъ малорусскихъ узоровъ, К. 1882.—

ба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, калгурі, хустки, рушники,

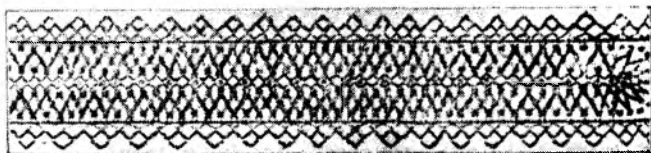

Українські вишивки та мережки.

фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими, — все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

П. Литвинова, Южнорусскій народный орнаментъ, К. 1878.—*А. Лысенко*, Южнорусскій орнаментъ, К. 1887.—*А. Махно*, Сборникъ малороссійскихъ узоръ, К. 1881 р.—*В. Горленко*, Боровиновскій и Левицкій, малорусскіе портретнеты XVIII в. К. 1899 р.—*Е. Кузьминъ*, Нѣсколько словъ о южно-русскомъ искусствѣ, „К. Стар.“ 1900, XI.—*Його ж:* Шевченко, какъ живописецъ и граверъ, „Искусство и худож. промысл.“ 1900, III.—*Ст. Яремичъ*, Памятники искусства XVI—XVII вв. въ Кіево-Печерской Лаврѣ, „К. Стар.“ 1900, VI і X.—*М. Відяшевський*. Старе укр. шкло, „Сяйво“ № 5—6.—*А. Мироновъ*, Мотивы украинскаго орнамента, Спб. 1912.

Подивіться на одіж українську,—на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, теї краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею... Київський музей, крім того музей Полтавський, Подільський та Катеринославський дуже виразно свідчать, що створив наш народ і з цього боку.

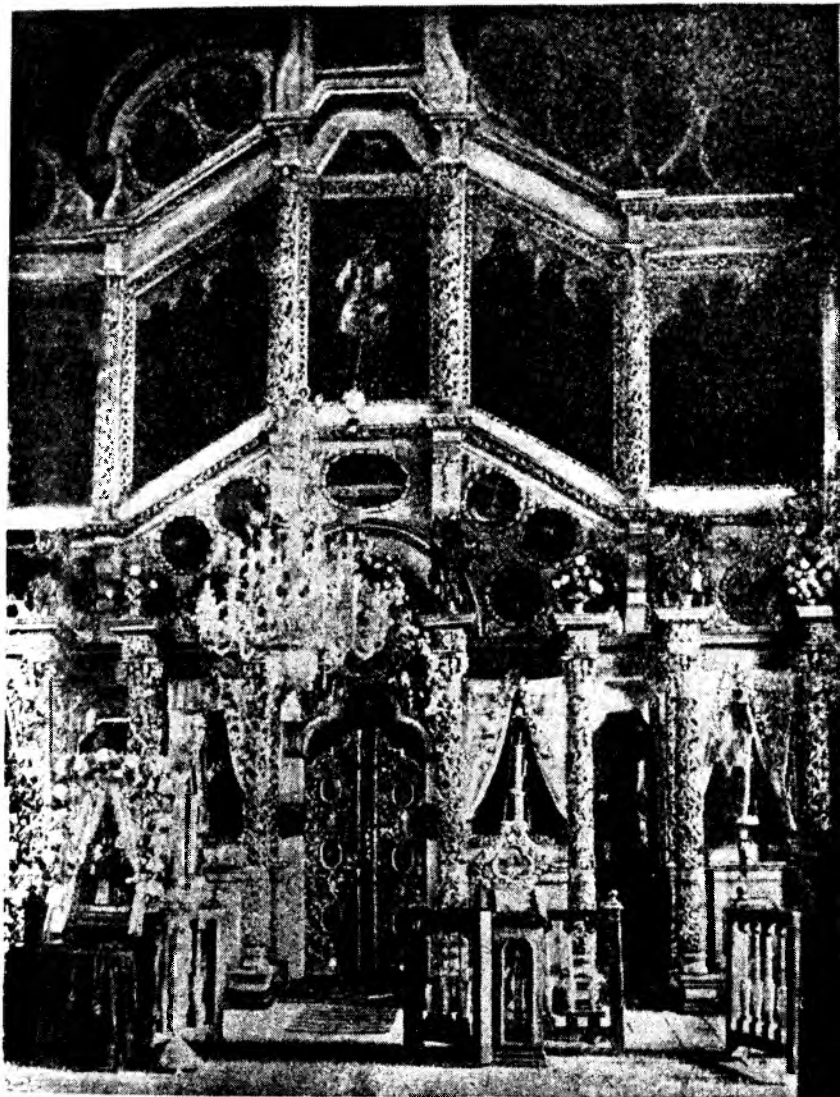

Українські вшлвки та мережки.

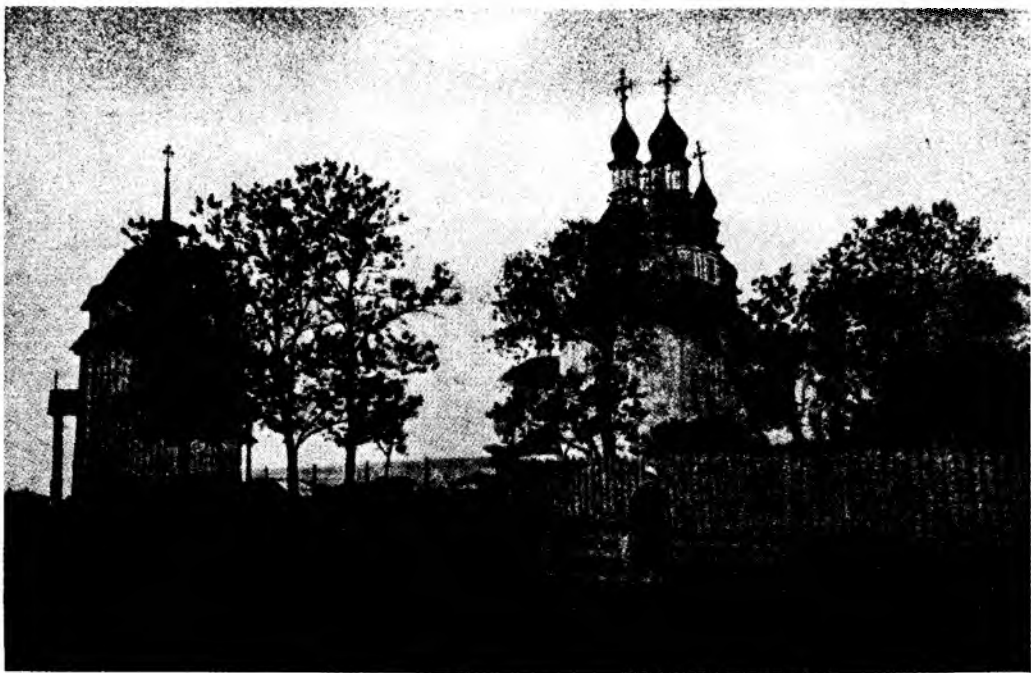
А коли буде в нас свій національний музей, де згуртується все, що має народ наш з орнаменту та мистецтва, тоді всім ясно стане, що и тут український народ бере почесне місце серед інших по своїй творчості.

Наше *будівництво* ¹⁾ ще мало досліджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви, з їх пишними іконостасами, скажемо такими,

¹⁾ Див А. Л. Українській архітектурній стилі, „Українская Жизнь“ за 1912 р. № 9 і окремо.—*Могильченко*, Народня будівля

Старий український іконостас Брусилівської замкової Воскресенської церкви

Український церковний стиль. Воскресенська замкова церква в м. Брусилові, збудована р. 1711--1738, була церквою ткацького цеху. Року 1800 цар Павло I заборонив українцям будувати такі церкви.

Московський синодальний стиль. Вознесенська церква в м. Брусиліві, Радомиського п. Київської губ.; збудована р. 1846 замість погорілої старої українського стилю.

як в Київі, в воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно розказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло I заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і своє оригінальне право, те право, що його не змогли знести ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою „Руська Правда“. До нашого права колись добре прислухались, і за царя Олексія Михайловича обіруч скористали з його і до „Кормчої“ 1650 р.¹⁾ і до

в Чернігівщині, „Етнологічні матеріали“, т. I, Львів, 1899 р. — М. Русовъ, Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губ., Харьк. 1902. — А. Красновъ, Современныя хаты крестьянъ харьковской губ. — А. Шарко, Малороссійское жилище, „Этн. Обзор.“, 1900, IV. — М. Левченко, Нѣсколько данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссовъ, „Записки ю.-з. отд. Имп. Р. Геогр. Общ.“ т. II, кн. 1875. — А. Сластионовъ, Существуетъ ли украинскій стиль въ архитектурѣ, „К. Стар.“. 1903 р. кн. VII—VIII. — II. Совицький, О каменномъ зодчествѣ Украины, „Черниг. земская недѣля“. — В. Щербаківський, Українське мистецтво, вип. I, деревляне будівництво, 1913 р. — Його-ж, Церкви, на Войківщині, „Записки“, Львів, т. 114. — М. Шумицький, Український архітектурний стиль у минулому і сучасному, „Ілюстр. Укр.“. № 3, 4, 7, 8 за 1913 р. — О. К. Волковъ, Старинныя деревянныя церкви на Волини. Спб. 1910. — А. Новицький, Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ, „Труды. 14 Арх. съѣзда“, II, 59—72. — Г. Г. Павлуцький, О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества, ib. 47—58.

¹⁾ До цієї „Кормчої“ брали з Требника Петра Могили 1646 р; на „Уложені“ одбився вплив Литовського Статуту. Про наше право див. В. Сергєевичъ, Русская Правда, „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1899, I. — В. Владимірській-Будановъ, Очерки изъ исторіи литовско-

„Уложенія“ 1649 р. Сотні тисяч актів по архивах в Варшаві, Львові, Вильні та Києві виразно свідчать про оригінальність нашого права, а також і про те, що за старі віки суд був у нас своєю рідною мовою...

В Литовськiм Статуті, писаним нашою мовою, про це читаємо ось що (розд. 4, ч. I): „А писарь земски маеть по руску (цеб-то по-українському) литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иннымъ языкомъ и словы, а присегнути маеть на врьдъ свой писарски тыми словы: я присегаю Пану Богу в Тройци единому“.

Народ український утворив свою *церкву*, і вона в старі віки дуже одріжнялась од церкви московської,—одріжнялась службою, одріжнялась обрядами та звичаями¹⁾. Сила цих одмін лишилася ще й досі в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсв. Синоду не змогла їх вивести; скажемо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю, чи співати

русского права, К. 1889.—С. *Бершадский*, Литовский Статутъ, Спб. 1893.—Г. *Милорадовичъ*, Къ исторіи Литовскаго Статута, какъ дѣйствующаго законодательства въ Малороссіи, „К. Стар.“ 1896.—О. *Левицкій*, Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Руси въ XVI—XVII вв. „К. Стар.“ 1900, I.—Д. *Миллеръ*, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи, Харьк. 1896.—А. *Лазаревскій*, Суды въ старой Малороссіи, „К. Стар.“ 1898, VII—VIII.—А. *Кистяковскій*, Права, по которымъ судится малоросс. народъ, К. 1879.—Ф. *Клименко*, Западно-русскіе цехи XVI—XVIII в. К. 1914.

¹⁾ Див. про це нижче, гл. XXXIV.

Христос воскресє після вечерні в останню неділю на масницю, як це де-не-де у нас буває, остався ще й досі ¹⁾.

Чурина власи,
 Чутьє, бденіє, бодрости,
 Чуючій, бодрый, тшавль,
 Ченє, говніє, Ччу—говію,
 Ччу—говію, блажу.

• Чурину—власи. Чутьє—бденіє, бодрость. Чуючій—бодрству, трезвлюся. Чуючий—бодрый, тшавль.
 Чченє—говніє. Ччу—говію, блажу.

Українсько-слав'янський словник: „Синоніми Славеноросская“ другої половини XVII віку, ст. 360.

Українське скорописне письмо XVII в.

уюю формою письма. А коли витворилось скорописне письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського,—наш скоропис був своєрідним, окремим і його

А юмор український всіму світу відомий; наша народня література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну форму письма. В найстаріші віки київський устав, а потім й півустав був найкращою

¹⁾ Див. про нашу церкву, *І. Огієнко*, Одродження української церкви, К. 1918 р.—*О. Левицький*, Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вв. К. 1884.—*В. Антоновичъ*, Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви, „Монографіи“ т. I, К. 1885.—*С. Голубевъ*, Западно-русская церковь при П. Могилѣ, „К. Стар.“ 1898, I—VI.—*В. Антоновичъ*, Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-З. Россіи в XVII в. К. 1864.—*С. Терновскій*, О одчипненіи Кіевской Метрополіи Московскому патріарху, „Арх. Ю.-З. Р.“ ч. I т. 5, К. 1872.—*В. Эйнгорнъ*, Сношенія малоросс. духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣѣ

ви ніколи не змішасте ні з яким другим письмом¹⁾. Щоб переконатись у цьому, досить тільки поглянути на письмо

наше і московське, скажемо, хоча б XVII

Михайловичѣ, М. 1895.
 — *Емельяновъ*, Раціоналізмъ на югѣ Россіи, „Отеч. Зап.“ 1878, III.—
О. Кониський, Секта штундистів, „Правда“ 1874, IV.—*Е. Борисів*, Нові релігійні секти по Україні, „Громадський Друг“, 1878, I.—*А. Лебедевъ*, Духоборцы въ Слободской Украинѣ, Харьк. 1890.—*І. Зиньківський*, Штунда, „Писання“ т. II, Львів, 1896.—*Ясевичъ - Бородаевская*, Сектанти въ Киев. г. „Живое Слово“ 1902, I.—*О. Л.*, Сектантство въ Киев. губ. „Киев. Стар.“ 1902, X.—*К. Харламповичъ*, Малороссійское вліяніе на Великоорусскую церковную жизнь, Казань, 1914.—

¹⁾ Про наше письмо див. „Палеографическій Изборникъ, матеріали

«Къ отпуску. А к нему Ирку и к полковниковъ къ которыхъ в Танбове поселятъ Великого Государя Рамоти»... 1696 року.
 Московське скорописне письмо XVII в.

по исторіи южно-русского письма въ XV—XVIII вв.“, К. 1899.— Поправки до цієї праці див. в рецензії *А. Соболевського*, в „Отчетѣ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

віку: у нас окремі букви, пишуть їх прорізно й густо, буква коло букви, рядочком, немов би намистечко нижуть; письмо наше цілком одріжнялось од вихрястого московського письма, де букви то накидані купою, то втікають одна одної.

Своє власне письмо було у нас зовсім ще недавно, — навіть в першій половині XIX-го віку старі люде на Україні писали ще по своїому, і тільки в другій половині XIX-го віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо.

Проте повинен сказати, що коли в XVIII віці на Москві засновувалась нова форма скорописного письма, того письма, що ним ми пишемо ось і зараз, то до витвору цього письма добре приклали рук і ми, і поклали на цим письмі виразний український слід. Погляньте на теперішнє письмо, порівняйте його з старим письмом і вам одразу кинеться в вічі, що теперішнє письмо більше спадає на старе українське. Та й не диво: по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці і вони-той поклали свої ознаки на теперішнє письмо.

Вчений дослідник палеографії, акад. *А. Соболевський* пише про той скоропис, що зародився на Москві в кінці Петрової доби: „намъ кажется, что она (скоропис) не могла произойти органически изъ московской скорописи XVII вѣка и что въ ней чувствуется вліяніе южно-русскаго письма многочисленныхъ при Петрѣ и послѣ Петра въ московской Руси южно-русскихъ выходцевъ, которые, между прочимъ, держали въ своихъ рукахъ московскую Академію и другія московскія школы“. В повім письмі акад. *А. Соболевський* вбачає „сліяніє двухъ типовъ письма, — україн-

ського та московського — „въ одинъ, общій и сѣверу, и югу Россіи“¹⁾).

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. Колись, пишучи книжку, отдавали справі цій всю душу: книжку писали пишно, старанно, оздобляли її пишними мініатюрами, заставками, кінцівками, ініціалами. І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славну Пересопницьку Євангелію 1556 року, — її пишна оздоба відома всьому світові²⁾).

IV.

І який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український утворив свої звичаї, як от — родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс („хохол“ чи оселедець“), свій музичний струмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок, — і все таке, що надає йому оригінальності і одріжняє од інших народів; було колись, у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського.

¹⁾ Рецензія на „Палеографич. Изборникъ“, „Отчетъ о 42 при-
судженіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

²⁾ Про цю Євангелію див. *П. Житецький*, Описаніе Пересопницькой рукописи XVI в. К. 1876. — *А. С. Грузинскій*, Пересопницькое Євангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ Южной Руси въ XVI в. Київ, „Искусство“ 1911 р. № 1. — *Його жс*, Палеографическія и критическія замѣтки о Перес. Ев. „Журн. М. Н. Пр.“ 1912 р. кн. 4 і 6.

В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давне слово наше „дружина“ (супруга)¹⁾ яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загально-слав'янське „жена“ значить тільки „рождающая“.

Або наш вираз: ми кажемо „одружитися з нею“, або „оженитися з нею“: тут жінка зразу стає рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз—„оженитися з нею“ далеко культурніший од московського: „жениться на ней“.

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...²⁾

А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійних мов. Серед слав'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо де-коли на оден вираз десятки слів; от, скажемо, на вираз *говорити* ми маємо: говорити, ка-

1) Слово „супругъ“ перше значило пара волів, що вкуті запрягають.

2) *Θ. Рильскій*, Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія, „Кіев. Стар.“ 1880, XI; 1890, IX—XI; 1903, IV—V.—*П. Иващенко*, Религіозный культъ южно-русскаго народа въ его пословицахъ, „Зап. Ю.-З. Отд. И. Р. Г. Общ.“ т. II.—*Н. Сумцовъ*, Культурныя переживанія, „Кіев. Стар.“. 1890, I—XII.

зати, балакати, мовити, гомоніти, гурорити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бормотати—и кожне слово має свій власний одтінок... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слав'янських¹⁾...

Зародившись десь на світанні суспільного слав'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослав'янською мовою...

1) Ось головніші праці про українську мову. *П. Житецький*, Очерк звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, К. 1876, з „Университ.

Глю—моблю.

Дон де же—аж поки.

Житница—кльна.

Заемаю—позычаю.

Заўтрникъ—снѣданье.

ЗйжаѸ—бѸдѸю.

Злакъ—паша.

Извѣстный—пѣкный.

Кли чъ—гѸкъ, кѣрескъ.

Льсть—льтка.

Мѣсть—пѸмѣта.

Мѣрзость—бридкость.

Милоть—гльна.

МѸро—масть.

МѸба—гѸмонъ.

МѸвъ—крѣйда.

Небрѣжннкъ—небѣлый.

НедѸгъ—хѸрѸба.

Папа—тѸто.

Ракка—трѸна.

Скнїа—тѸшъ.

СѸдѸръ—хѸстка.

Юноша—пѸрѸбокъ.

V.

Література українська зачалася дуже давно. Ми перші просвітілись християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом з християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори. На жаль, не все нам відомо, що створив український народ за давні віки: силу старих наших творів пожерли час та огонь, та несвідомість людська, а крім того, сила старих рукописів горою непочатою валяються по архивах і чекають своїх дослідників, бо поки що коло їх працюють найбільше самі миші...

Стару нашу літературу давно вже однято у нас, і давно вже її залічено до літератури Москви. Найстаріша назва нашого народу була *руський* народ і ця назва ще цілком

Извѣстій“ за 1875 р.—*Його ж:* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, К. 1889, з „Кіев. Стар.“—*Його ж:* Къ исторіи литературной русскої рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія отд р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 2.—*Д-р Ом. Огоновський,* Studien auf dem Gebite des ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880.—*А. Крымскій,* Украинская грамматика, т. I вип. 1, т. I вип. 2 и 6, т. II вип. 1, М. 1907—1908. *Є. Тимченко,* Українська грамматика, К. 1917 р., вид. 2.—*Фр. Миклошичъ,* Сравнительная морфологія, вип. III, малорусскій языкъ, М. 1886 р.—*А. А. Шахматовъ,* Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка, „Українскій Народъ“ т. II.—*Його ж:* Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Спб. 1916.—*О. Вогумил і П. Житецький,* Начерк исторіі літературної української мови до Ів. Котляревського, „Україна“ за 1914 кн. 2.—*С. Смаль-Стоцькій і Ф. Гартнер,* Grammatik der ruthenischen (ukraïni-

осталася в Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім'ям; *руським* народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії.

Але пізніше, коли політичний центр посунув з Київa на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву *Русь*. Ще невідомий автор „Історії Руссовъ“ в XVIII віці скаржився на це і писав: „Извѣстно, прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ¹⁾“.

От чому стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточно до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша і московська довели несправдливість такого становища; от чому відомий професор П. Владимиров, не зможши назвати старої нашої літератури українською, назвав проте її київською²⁾.

sehen) Sprache, Wien, 1913 p.—А. *Соболевскій*, Очерки русской диалектологии, III: Малорусское нарѣчіе, „Живая Старина“ 1892 p. кн. IV.—*І. Зілинський*, Проба упорядкування українських говорів, „Записки“ т. 117—118, Львів, 1914 p.—*І. Огієнко*, Огляд укр. язикознавства, „Записки“ Львів, т. 79—80.—*І. Огієнко*, Українська граматична термінологія, „Записки“, Київ. кн. I та IV.—*І. Огієнко*, Вчімося рідної мови, К. 1917.—*І. Огієнко*, Українська мова, показчик літератури до вивчення нашої мови, К. 1917.—А. А. *Шахматовъ*, Курсъ истории русскаго языка, ч. I, II, III. Спб. 1909—1911, літогр. вид.—А. И. *Соболевскій*, Лекції по истории русскаго языка, М. 1907, вид. 4.

1) История Руссовъ или Малой Россіи. Москва, 1846 p. ст. 204.

2) П. В. *Владимировъ*, Древняя русская литература Киевскаго періода, К. 1900 p.

І тільки останніми часами запанувала єдина правдиво-наукова думка: звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або що мають виразні ознаки нашої мови.

Малюнок з одної з перших давніх українських пам'яток: «Збірник кн. Святослава», написаний в Кліві р. 1073. Н малюнку кн. Святослав і його сем'я. «Збірник» тепер в Московській Синодальній Бібліотеці.

Ще з початку нашої літератури ми маємо багато значних творів, як от Ізборники Святослава 1073 та 1076 року,

старі літописи (дойшли до нас в пізніших списках: Лаврентіївська 1377 р. та Іпатська коло р. 1425), Руська Правда XI в., Слово о полку Ігоревѣ к. XII в., Іпатерик Печерський XIII віку і т. п.,¹⁾ та й Остромирова Євангелія, найперша пам'ятка наша 1056—1057, написана в Київі²⁾; сюди треба додати цілу низку наших книжок до церковного вжитку XII—XIII віків³⁾.

Остромирову Євангелію 1056 — 1057 р. у нас звикли вважати за пам'ятку новгородську, — це роблять зза того занепо, що зберігся на ній. Проте проф. Н. Волков, проаналізувавши цю Євангелію, прийшов до іншої думки. Він пише, що в мові Остромирової Євангелії нема новгородських прикмет. Правда, в одній приписці тут знаходимо „со коньчь“, і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто подибуємо міну *ц* і *ч*). Але приписка ця пізнішої доби, та й на пергаміні видно, що перше підкресли, і вже потім її написали.

На кінці Євангелії, в післямові діякон Григорій, що писав цю пам'ятку, згадує Київського князя Ізяслава; дочка Ізяславова, певне, була дружиною Остромирові; все це доводить, що Григорій був з Києва і був близьким князю Ізяс-

¹⁾ Показчик старої нашої літератури див. у *П. В. Владимириова*: *Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI столѣтія*, К. 1890 р.

²⁾ *Н. Волковъ*, *О неовгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія*, „*Ж. М. Н. Пр.*“ за 1897 р. кн. XII ст. 443—446.

³⁾ Про стару літературу нашу див. ще *Н. Никольскій*, *Матеріали для повременнаго списку русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X—XI)* Спб. 1906 р.

славо́ві. У всякому разі, каже Н. Волков, те, що мова Григорія не має новгородських прикмет, свідчить про його не-новгородське походження. Можливо, що діякон Григорій був в числі того духовенства, що приїхало з Киє́ва до Новгороду.

Сама форма письма, форма устава Остромирової Євангелії ясно свідчить про його Київське походження, а не новгородське, — бо тільки в Киє́ві могли написати таку пишну книжку, як ця Євангелія. Література в Новгороді зачалася пізніше і тому до Новгороду часто везли книжки з Киє́ва.

Такі думки проф. Н. Волкова про Остромирову Євангелію.

З початку літератури нашої були вже письменники, що вславили себе літературними творами, як от: св. Іларіон, київський митрополіта 1051—1054 р. (написав „Слово о законѣ и благодати“); преп. Феодосій Печерський († 1074 р.),

Давній український письменник, преп. Антоній Печерський; з «Службеника» 1629 р.

автор казань; митрополіти Леон (коло 1004—1008 р.) та Іоанн (з поч. XI в.), великий кн. Ярослав († 1054 р.), преп. Антоній († 1072 р.), митрополіта Георгій (спомин про його під 1072 р.); чернець Яків, плодовитий письменник кінця XI віку; преп. Нестор, кінця XI віку (коло 1056—1116);

Давній український письменник, преп. Феодосій Печерський; з «Службеника» 1629 р.

чернець Григорій, поета, автор служб та канонів; Кирило Туровський (коло 1130—1182); игумен Даніїл, що з початку XII в. написав відому свою подоріж („Паломник“); Володимир

Мономах (1053—1125), автор „Поученія къ дѣтямъ“; Климент Смолятич (митр. 1147—1154), Серапіон Володимирський († 1275), Нифонт Новгородський XII в. і інші.

Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли. Вага Київа на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогащують московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвістні митрополіти: св. Петро волинець († 1326) та св. Олексій черніговець (1293—1377).

„Собственныя литературныя силы Москвы“ — каже проф. А. Архангельскій: „на первыхъ порахъ крайне незначительны,—вѣриѣ сказать, ихъ совсѣмъ нѣтъ: и въ области литературы до самага конца XV вѣка Москва живесть чужимъ добромъ“¹⁾,—там працюють українці (св. Петро та Олексій), серби (Пахомій Логофет), греки (митроп. Фотій), болгари (митроп. Кипріян та Гр. Цамблак), а своїх письменників-москалів в „ликомъ воинскомъ станѣ“, як прозивали тоді Москву²⁾, зовсім нема. І коли порівняти Київ з Москвою, то — каже той же проф. Архангельскій—„не только в XIV, но и въ XV вв., въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Кіева XII-го вѣка“³⁾, цеб-то Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...

1) Проф. А. С. Архангельскій, Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., ст. 493—494.

2) Ibidem, ст. 493.

3) Ibidem, ст. 493.

VI.

Татарський погром не спинив культури нашої і коли Україну заносила Литва (з початку XIV в.), то не змогла вона знести культури української і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова українська зробилась тоді державною мовою,—нею вчили по школах, нею вчили

по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівським дворці.

Все це дало родючий ґрунт, аби культура наша примувала вперед, і вже в XVI віці культура українська набула великої ваги. Це була значна культура, і дух українського народу проявив себе великим таланом і на ґрунті літературно-му, і на ґрунті науковому. Культура наша вабила до себе, і ми бачимо, що до

Великий український патріота — ки. **Константи**
Константинович **Острозький**, оборонець віри пра-
 вославної (1526 — 13 февр. 1608). Схований
 в м. **Острозі**.

нас де-коли втікають з Москви, де тоді ще й не благословляло на день, втікають такі люде, як от за царя Івана Грозного князь Андрій Курбський, або друкарь Іван Федорів...

Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою українським кн. К. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська ¹⁾. І коло цієї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру.

Роспочалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу—Острожська Біблія 1581 р. ²⁾. Це була величезна праця, бо прийшлося всі книжки святого письма перевіряти з першотворами грецькими, єврейськими та латинськими. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слав'янства, але навіть серед всього слав'янського миру. І коли потім, більше як через вісімдесят років, в 1663 р. спромоглась на друковану Біблію і Москва, то вона простісінько передрукувала нашу Острожську Біблію... ³⁾. Біблія ця була поширена по всьому слав'янському миру і скрізь мала велику пошану.

В той же час повстають у нас скрізь по Україні *церковні братства*, що боронять віру свою од унії та утисків

¹⁾ Про цю Академію див. *К. Харламовичъ*, Западнорускія православні школи XVI и нач. XVII в., гл. IX, Казань, 1898. Див. ще „Кіев. Стар.“ 1898 кн. V—VI.

²⁾ Див. *Ів. Франко*, Причинок до студій над Острожською Біблією, „Зап. Наук. Тов.“, Львів, т. 80.

³⁾ Проф. *П. А. Шляпкинъ*, Св. Дмитрій Ростовскій и его время, Спб. 1891 р., ст. 122.

Польщі. Братства доглядали за всім церковним життям і провадили велику культурну працю,—вони заводили школи, друкарні, шпиталі ¹⁾.

XVII вік—це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афинами,

став нашим Парижем, „розумною головою“, як писав тоді про його Лазар Баранович: „коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше“ ²⁾.

І коли бували на Україні чужинці, їх дивувала велика наша культура. Так, Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про нас, що ми „люде вчені, кохаємось в науках та законах, що ми гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду...“ ³⁾ Починаючи з

Славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1606—1622), оборонець віри та народу українського.

¹⁾ Літературу про братства див. в кінці гл. VIII.

²⁾ Письма Лазаря Барановича, изд. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 117.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Києва, К. 1874 р. ст. 74.

Рашкова, по всій козацкій землі—пише він—дивний та гарний факт спостерегали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх женок та дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по улицах... ¹⁾ А дітей у їх більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти... ²⁾ А в Києві єсть сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличчя“ ³⁾. Так писав про нас чужинець р. 1653.

Таке ж саме свідоцтво ми маємо навіть з початку XVI-го віку. Наш українець Яким Кам'янчанин, що р. 1561 пошав до Москви, пише про себе, що він за молодих літ „научень святимъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святимъ догматамъ и благочестивому богословію и священней оілосооіи“. А хлопець цього Якіма „быль много научень грамматки и философіи святаго Ивана Дамаскина и иных премудрѣйшихъ учителей, премудръ вельми“,—він був сином „зацныхъ почтенныхъ людей“ ⁴⁾.

Така була українська культура ще з початку XVI-го віку, а потім з плином часу вона все закорінялась глибше та ширилась більше.

1) Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ, переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Москва, 1897 р., вип. 2 ст. 2.

2) Ibidem, ст. 15.

3) Сборникъ, *ibid.* ст. 87.

4) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ за 1896 р. кн. 3 ст. 197—199.

VII.

На Україні з'являється сила книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливають ці книжки зза кордону, не меншою ж річкою пливають вони і з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила.

А́кіє : зара́зъ.

А́гніца : о́кечка.

А́гна : о́вчачко.

Бéзана : бeзодна.

Бeзвміє : шалéнeткo.

Бéсѣда : розмо́ка.

Блáгодарный : б́дáчный.

Бóлница : шпитáль.

Блáгодарѣ : дáкѣю.

Брoна : зeрo.

Бѣгѹнъ : колоцiо́га.

Бéрвіє : стрі́чки, покo-
розки.

Бeрiгы : пѣ́та.

Бoевóда : гéгманъ.

Ми́лоть : кожѹ́хъ.

І коли ми читаємо українські книжки XVII-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок,—от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Україні. І коли скупчити все, що, скажемо, читав Іоаникій Галитовський, то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Україні ¹⁾.

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках —це звичайна при-

Слав'яно - український словник 1627 р.
Пам'я Б-ринди.

¹⁾ Див. І. Огієнко, Научныя знанія въ „Ключѣ Разумѣнія“ Іоаннікія Галитовскаго, Катериносл. 1914 р.

кмета освіченого українця-письменника XVII-го віку. Україна мала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед вєсього слав'янського миру,— уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям приїшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од напаву і унії, і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од иншого такого, що сунуло тоді на Вкраїну. Почалася велика полеміка,—і вкраїнци утворили славу полемічну літературу і з честю вийшли з цієї боротьби. До українського життя „путемъ горячей. ожесточенной полемики -- каже проф. Архангельскій -- незамѣтно проникало научное образование, распространялись серьезные знания, росла и крѣпла критическая мысль“ 1).

Україна ніколи не лякалась *західної культури*, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Крайці люде наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання.—Їздили вже в XVI віці, а в XVII віці це стало ділом звичайним. Так, за кордоном навчалися наші письменники: М. Смотрицький, Касіан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Ісаія Трофимович, Ігнатій Старушич, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович і багато, багато инших. Українці навчалися в університетах Падуанськїм, Лондонськїм, Лейденськїм, особливо в Гетінгенськїм, навчалися в унів. Парижськїм, Пражськїм; училися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі і по инших місцях.

І тому не диво, що форми західної культури та літератури так легко переносилися до нас на Вкраїну; тоді ж

1) А. С. Архангельскій, Изъ лекцій по исторіи русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 54.

у нас пішло багато перекладів з західних мов на нашу, — це були свіцькі перекази, рицарські романи, новели, вірші, драматичні твори і т. и., и все це ми потім передавали до Москви¹⁾.

Західна культура йшла й до життя, де магдебургське право та цехи глибоко закорінилися і зробилися в нас своїм рідним; західний вплив цей одбився на наших церквах, на будівлях, на малюванні.

Коли Україна приєдналась до Москви, особливо коли Київ однав од Польщі, Польща заборонила українцям їздити до себе в науку; з того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше, а р. 1701 у нас навіть виходить такий твір: „Сказаніє о Римѣ и Італіи, зъ нѣкоторыми грады, въ которыхъ великія академії знайдуются“²⁾. І українці часто їздили до Італії. Так, Феофан Прокопович навчався в славій тоді Римській академії, де вчився філософії й богословії, і там він й виховався на найкращих зразках класицизму та гуманізму; і з р. 1705 він почав заводити принципи одродження та гуманізму і в себе на Україні³⁾. На лекціях своїх Прокопович завше згадував про старокласичну давнину, проводив думки кращих людей гуманізму, як от Еразма Ротердамського⁴⁾. На жаль тільки, Україна втратила цього найкращаго з своїх вчених снів, — він переїхав до Москви, і мав там величезний вплив на російську науку і літературу.

1) *А. Архангельскій*, *Op. cit.* ст. 65.

2) *Н. Петровъ*, *Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ*, К. 1911 р. ст. 204.

3) *Ibidem*, ст. 66, 205.

4) *Ibidem*, ст. 24—25.

Українці любили кончати своє вихованнядесь в закордонному Університеті. З нашої Київської Академії постійно кращі студенти їздили за кордон. Так, скажемо, в іюні р. 1765 цариця Катерина звеліла нашій Академії послати за кордон 10 більше талановитих студентів, „дабы въ университетахъ Оксфордскомъ и Кембриджскомъ въ пользу государства вышихъ обучатися могли наукъ и восточныхъ языковъ, не выключая и богословія“. Забажало поїхати 14 чоловіка і їх послали до університетів Оксфордського, Гетингенського і Лейденського, і там вони навчалися на професорські посади¹⁾.

VIII.

В XVI та XVII віці повстали у нас значні культурні центри з своїми школами, з своїми друкарнями, з своїми вченими людьми. Такими центрами були: Острог, Дермань, Евю, Кутейнський монастир, Рахманов, Чернігів, Новгород-Сіверський, Луцк, Почаїв, Винниця, Гойск, Стратин і багато інших, не кажучи вже про Київ, Львів та Вільну, — де скрізь творилося тоді однаково діло.

Українська література того часу знає велику низку славних призвищ з віків XVI та XVII, як от: *Яков Кам'яничанин* (чернець Ісаія, † 1582 р.)²⁾, острожський клірик *Василій*³⁾; *Герасим Смотрицький*, батько відомого лінгвіста,

1) *И. Знаменскій*, Духовныя школы въ Россіи ст. 533—536.

2) Див. про його працю *проф. Д. Абрамовича*: Къ литературной дѣятельности мнха Камянчанина Исаи, Спб. 1913 р. Див. рецензію *І. Огієнка* в „Україні“ 1914 р. кн. I ст. 123—125

3) Написав р. 1588 книжку: О единой истинной православной вѣрѣ.

написав р. 1587 „Ключь царства небеснаго“; Христофор *Філа-лет* (псевдонім Криштофа Бронського), що вславив себе „Апо-кризисом“ р. 1597; наш славно звісний полемиста *Іван Вишен-ський*, автор багатьох творів, перейнятих великим натхненням.

З наших письменників першої половини XVII-го віку загадаю: *Кирило Транквільон Ставровецький* († 1646 р.), пло-довитий письменник, що вславив себе цінними працями, як от „Зерцало богословія“ 1618 р.; на користь простому на-

Славний митрополита Київський Петро Могила († 31 дек. 1647 р.), видатний український культурний діяч XVII віку.

родові написав цінне „Евангеліє Учитель-нос“ 1619 р., що розійшлося по всіх кра-ях; свій поетичний та-лан Ставровецький ви-явив в праці „Перло многоцѣнное“ р. 1646. *Захар Копистенський* († 1624 р.) вславив себе „Книгою о вѣрѣ“ 1619 р., що її дуже шанували навіть в Москві, а також кни-гою „Палинодія“ коло р. 1620. *Єлисей Пле-тенецький* († 1624), культурний діяч укра-їнський, заклав у Лаврі друкарню і р. 1617 винустив „Часословець“, що став первенцем лаврського друку¹⁾. *Лаврін Зизаній*, відомий

¹⁾ Див. про це нижче, гл. XXIX.

своїм „Катехизисом“ 1626 р. Славний митрополіта кївський *Петро Могила* († 1647), фундатор могилянської академії, вєлавив себе Великим Требником р. 1646, та своїми працями, як от „Православное исповѣданіє вѣры“ 1640 р., „Лифосъ или Камень“ 1644 р., Катехизисъ 1645 р. і інші. *Касіян Сакович*, полеміста; *Тарасій Земка* († 1632 р.), проповідник і друкаръ; *Сильвестр Коссов* († 1657 р.), автор „Дидакаліи“ 1653 р., видав Патерика Печерського р. 1635.

З дальших українських письменників нагадаю *Лазаря Барановича* († 1694 р.), плодovitого письменника й поета, що за довгий вік своїй написав багато творів; *Іоаникій Галятівський* († 1688 р.), найславніший письменник XVII-го віку, відомий полеміста, вєлавив себе силою писань, що пішли не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

Згадаю ще наших письменників *Феодосія Сафоновича*, автора „Викладъ о церкви святой“ 1667 р., книжка його була дуже

Український письменник, архієп. Чернігівський Лазар Баранович († 1694).

поширена і мала 4 виданні. Вславились своїми працями *Гаврило Домецький*, *Інокентій Монастирський*, *Іосиф Шумлянський* (1643 — 1707), *Ігнатій Старушич*, відомий поета *Іван Максимович* († 1715 р.). Ієромонах *Климентій*, письменник кінця XVII—початку XVIII-го віку,

Славний полеміста український, Іоанникій Галатовський, архимандрита Чернігівський († 1688 р.).

вславив себе гарними віршами¹⁾. Широко вславив себе силою літературних творів *Дякило Тутало*, відомий більше під назвою *Димитрій Ростовський* (1651—1709).

Україна утворила в XVII віці свою оригінальну казань, *повідь* і тут ми маємо таких славних казодіїв, як *Леонтій Карпович* († 1620 р.), *Лазар Баранович*, що вславив себе двома збірками казань: „Трубы словесь“ 1674 р., та „Мечь Духовный“ 1666 р.; *Іоанникій Га-*

¹⁾ Твори його видав акад. В. Перетц: Вірші Єром. Климентія, Львів, 1912 р. „Памятки українсько-руської мови і літератури“, т. IV, ЛІІ+228 ст.

лятовськи , його збірка казань „Ключъ Разумѣнія“ 1659 р. мала 3 виданні і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім славянським миру; *Антоній Радивиловський* († 1688), славний казnodій, випустив дві збірки: „Огородокъ Маріи“ 1676 р. та „Вѣнецъ Христовъ“ 1688 р. Славними казnodіями були також: *Ставровецький*, *Тарасій Земка*, *Копистенський*, *Гизель* і багато інших. Казань мала в Україні родючий ґрунт і пишно заколосилась.

Мушу зазначити, що церковна казань того часу мала й велике наукове значіння—казnodії повсякчасно в своїх промовах проказували навіть наукові речі ¹⁾, тому збірки старих наших казnodіїв охоче читались і мали багато видань.

Мушу згадати тут і про старі наші переклади святого Письма,—ще в XVI віці Євангелію багато раз перекладали на українську мову. Так, р. 1556 її перекладено в м. Пересопниці на гарну українську народню мову; р. 1580 переклав Євангелію *Василь Тяпинський*, а р. 1581—*Валентин Негалевський*; були ще інші переклади і крім цього, були ще у нас *Учительні Євангелії*, з гарним перекладом на

СЛАВѢНСКИ ПРЕ-
КЪДИМЪ: ОУДЕРЖИ
ГЪЗЫКЪ ТВОЙ Ш
ЗЛА Н ОУСТНѢ
ТВОНѢ ЖЕ НЕ ГЛА-
ГОЛѢТИ ЛЕТИ; РЪС-
КИ НѢСТОЛКЪЕМЪ:
ГАМЪЙ ГЪЗЫКЪ ТВОЙ
Ш ЗЛОГШ Н ОУСТА
ТВОН НЕХАЙ НЕ МО-
БАТЪ ЗАРЪДЫ.

¹⁾ Див. про це *И. Огієнко*, *Научныя знанія І. Галатовскаго*, „Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной комисіи“ т. X за 1914 р.

З граматики *М. Смотрицького* 1619 р.

українську мову, от такі, як Євангелія р. 1619 Кирила Транквиліона ¹⁾.

Подаю зразок з перекладу В. Негалевського 1581 р. (рукопис Київського Михайлівського монастиря № 1636 т. 7-й):

СѢ нашъ, который еси на небесахъ, нехай спа сьбати
имѧ твое. Нехай приде кролѣство твое, нехай буде воля
твоя яко в небе так и на земах. Хлеба нашего по-
вшехъденного дай намъ сего дня. И ѡпущти намъ грехи
наши, бо и мы ѡпускаемъ вновѣцн нашиму. И не ѡводи
насъ в покусѣе, але насъ выведи ѿ злого. Ибо воля твое
есть кролѣство, и мо, и хвала на веки. Амѧ.

А ось вам зразок перекладу з Пересопницької Євангелії 1556 р. ²⁾.

Сталося пакъ въ єдинъ день иже встоупилъ влодо
и оученици єго. и рекъ книмъ переплынкмо на ѡноу
сторону шзера и поплыли на водоу. а коли плыноули
того часоу былъ оузноуль. и пришла буря и вѣтры
на озеро, ажъ и волныса влодо. вликали. такъ иже въ

¹⁾ Про ці переклади див. *II. II. Житецкій*, О переродахъ Євангелія на малор. языкъ, „Извѣстія“ 1906 р. кн. 4—А. А. *Назаревскій*, Языкъ Євангелія 1581 г. въ переводѣ В. Негалевскаго, К. 1911 р., з „Унив. Изв.“—А. С. *Грузинскій*, Литковское Євангеліе, „Чтенія въ истор. общ. Нест. Лит.“ 1912.—*Ор. Левцицькій*, Про В. Тяпинського, що переклав Євангеліе на просту мову, „Записки“, Київ, т. XII, 1914.

²⁾ В цій Євангелії під південно-слав'янським впливом замість ѣ пишеться в, а також наголос не наш.

вѣлико̄ стра́хоу бы́ли. то́гда пристоупи́ши зъѣ́дили
ѣго ре́коучи оучи́телю оучи́телю за́гыбаѣ̄. а ѡнь вѣста́вши
при́казалъ бѣ́трови ѿ ко́ннамъ ко́дныѣ̄ ѿ пе́рестали. и
бо́рзо са ти́хо оучи́нило, ѿ ре́кль ѿ гдѣ е́сть бѣ́ра баша.
ѿ ѡни оу́страши́вшиса днѣво́мълиса и мо́вили е́динъ ко
дро́угомоу. а кѣ́то жь то е́ ѿжъ ѿ бѣ́тромъ ѿ ко́дѣ̄
при́казоуѣ̄ ѿ слоухаю́ть ѣго (Лука, за́чало 37).

А ось ще зразок старого перекладу—з Учительної Євангелії Каліста, надрукованої р. 1616 в Евю:

Чис̄ ѡного: Пришодъ ѣ̄ до Капернаѡмъ, ѿ слы́шано было же в домъ е́ст: ѿ зар̄а зобра́ло са ѿхъ
та́къ мнѡго, же са ѿжъ ѿ пере́ двѣрми змѣ́стити
не мого́н: ѿ мо́вӣ до ни́хъ ре̄. а ѡто при́шли до
не́го несп̄чи парам̄и́же зар̄а́женого, ко́торого несли чо́-
тѣри. а не мо́гчи привлі́жити са до не́го для
мнѡзѣ́тъ на́рода, розобра́вши дахъ гдѣ бы́лъ: и стѣлю
прокря́вши, збѣ́кли лѡжко, на ко́торомъ ро́слабленый
леж̄. ѡбачи́вши те́ды ѣ̄ бѣ́рѡ ѿ, мо́вӣ до ро́слабле-
ного: сын̄, ѡп̄дсклю́т са тобѣ́ грѣ́хѣ̄ твоѣ̄. (Єв. од
Марка гл. 2 зач. 7., л. 51—52).

У нас на Україні рано почали писати літописи. Найперші київські літописи до нас не дійшли,—вони дійшли в пізніших списках—Лаврентієвським та Іпатєвським. Пізніше, за часу Хмельницькии, в XVII та потім XVIII віці у нас іде низка цікавих літописів Самовидця, Сафоновича, Гусятинського

літопис, Супрасльський, Величка (1690—1728), Грабянки († 1737 р.), Лизогуба, Стеф. Лукомського і інших¹⁾.

Література. Про українську літературу XVI—XVII віків кращі наукові праці (крім зазначених вище): *П. Пекарський*, Предста-

вители Київської учовсти в половині XVII ст., „Отеч. Зап.“ 1862 кн. 2, 3, 4.—*С. Т. Голубевъ*, Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Київ, т. I 1883 р., т. II 1898 р.—*Н. Костомаровъ*, Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, Спб. 1888, т. I (гл. XXII: князь К. К. Острожскій), т. II (гл. II: Могила; гл. IX: Галятовскій, Радивилловскій и Л. Барановичъ, гл. X: Е. Славинекскій, С. Полодскій и ихъ преемники, гл. XIV: Димитрій Туптало) та т. III (гл. XIX: Ф. Прокоповичъ) — *А. С. Архангельскій*, Очерки изъ исторіи западно-рус-

Архимандрит Печерський, укр. культурний діяч Інокентій Гизель († 1684), автор першої історії «Синонесь» р. 1676.

¹⁾ Видання літописів: Лѣтописъ событій Самоила Величка, Київ, т. I—IV, 1818—1861. — Лѣтописъ гадячскаго полковника Григорія Грабянки, К. 1853. — Лѣтописъ Самовидца (тут же і літ. Лукомського), К. 1878. — Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888. — Густынская лѣтописъ, вид. Археограф. комисіи, Спб. т. II, 1843 р.

ской литературы XVI—XVII в. М. 1888.—*Н. И. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской Академіи, „Труды Кіев. Дух. Ак.“ 1866 р. кн. 7, 11, 12, 1867 р. кн. 1, 1868 р. кн. 3.—*М. Марковскій*, Антоній Радивиловскій, К. 1895 р. з „Унив. Изв.“ кн. 4, 7, 9, 10 за 1904, кн. 11 і 12 за 1905 р.—*Н. О. Сумцовъ*, Характеристика южно-русской литературы XVII в. „Кіев. Стар.“ за 1885 кн. I.—*В. З. Завитневичъ*, Палинодія З. Копыстенскаго, Варш. 1883.—*Н. О. Сумцовъ*, Іоаннъ Вышенскій, „Кіев. Стар.“ 1885 р. кн. 4.—*Ів. Франко*, Іванъ Вышенскій, „Кіев. Стар.“ 1889 р. кн. 4.—*І. П. Житецкій*, Литературная дѣятельность І. Вышенскаго, „Кіев—Стар.“ 1890 кн. 6.—*Ів. Франко*, Іван Вишенскій і його твори, Львів, 1895.—*А. Крымскій*, Іванъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія, „Кіев. Стар.“ 1895 кн. 9 і 10.—*В. Шураг*, До біографіі і писань Івана з Вишні, „Записки“, т. 87, Львів.—*Н. О. Сумцовъ*, О литературныхъ правахъ ю.-р. писателей XVII ст., „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1906 р. кн. 2.—*Його жс*, Іоанникій Галятковскій, „Кіев. Стар.“ 1884 р. кн. 1—1.—*Його жс*, Інноцентій Гизель, *ibid.* кн. 10.—*Його жс* Лазарь Барановичъ К. 1885.—*М. Возняк*, Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія, „Зап. Наук. Тов.“ т. 83, Львів, 1908 р.—*С. Масловъ*, Казанье М. Смотрицкаго на честный погребъ о Л. Карповича, „Чтенія въ истор. Общ. Нест. лѣт.“ 1908 р. кн. XX вып. 2—3.—*Його жс*, Наука Л. Карповича в недѣлю перед Різдвом, „Записки“, Київ, кн. II, 1908.—*Л. Терновскій*, Характеристика южно-русской проповѣди, „Рук. для сельск. наст.“ 1875 р. № 7, 8, 10.—*А. Крымловскій*, Львовское Ставропигіальное братство, К. 1904.—*А. А. Палковъ*, братства, 1900.—*П. П. Огіенко*, Изданія „Ключа Разумѣнія І. Галятковскаго, „Р. Ф. В.“ 1910 р. кн. 2.—*Його жс* Изданія „Неба Новаго“ І. Галятковскаго, съ 17 снимками, „Искусство“, К. 1911 р. кн. II.—*Його жс*, Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“ І. Галятковскаго, „Филолог. Зап.“ за 1911—1912 р.—*Його жс*, Легендарно-апокрифическій элементъ въ Небѣ Новомъ“ І. Галятковскаго, „Чтенія въ ист. общ. Нест. лѣт.“ кн. 24 за 1913 р.—*Його жс*, Проповѣди І. Галятковскаго, „Сборникъ Харьк. Ист.-филол. Общ.“ т. 19 за 1913 р.—*Його жс*: Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключѣ Разумѣнія“

І. Галитовського, „Р. Ф. В.“ 1911 р. кн. 2.—*К. Студинський*, Пересторога, Львів, 1895.—*П. А. Шляпкинъ*, Історія руської літератури, ч. II: юго-зап. Русь XVI—XVII в., Спб. 1911 р.—*М. Грушевський*, Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К. 1912 р.—*И. П. Огієнко*, Бруселовское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Тѣтонисъ Екатеринославской ученой Архивной Комисіи“ т. IX р. 1914.

IX.

країнська лірика з'явилась давно і в XVII віці набула собі великої ваги і прибрала поважної форми. Вже в XVI віці українці писали вірші, а в XVII віці вони дали зразки віршів, цікавих і по формі і по змісту; тут українці були великими знавцями і кохались у віршах. У нас на Україні розроблювались всякі форми віршів, того й учнів навчали по школах; своєю шіткою дуже вславилась наша київська Академія, де цвіли й колосились всякі форми так званих курйозних вірші (*carmina curiosa*); вищі форми віршів, скажемо, леонинський вірш, були дуже поширені у нас.

За давні віки у нас були свої поети, свої лірики, що кохалися в віршах; нагадаю хоча б Ставровецького, Галитовського, Барановича, еромонаха Климентія, Прокоповича, Д. Ростовського, Сковороду, Кониського і силу інших.

Українська лірика XVII віку, а особливо XVIII, як показали досліди акад. В. Пететця ¹⁾, була буже цікавою

¹⁾ Див. його Історико-літературнія изслѣдованія и матеріали, т. I, Спб. 1900 р.—Див. ще *Н. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской академіи, „Труды Кіев. Дух. Академіи“, 1886—1868 рр.

і записів лірики з XVIII-го віку у нас уже сила; тоді писали козак Климовський, що вже з початку XVIII-го віку склав всім відому пісню: „Іхав козак за Дунай“¹⁾, писав козак Захар Дзюбаревич, славний поета Танський, свящ. Гр. Лютенський (писав в 1760-х роках) і багато інших. А кращі пісні Сковороди пішли в народню гушу, і в XVIII віці їх дуже любили, особливо його пісню: „Всякому городу нрав і права“.

Вірші українські були всякої форми: оди, гімни, псалми, канти, рацеї, посвяти, плачі або ляменти, жалібні вірші і т. и.; було багато віршів різдвяних та великодніх²⁾.

Драматична література теж перше почалася на Україні і за XVII вік досягла великої міри і такою йшла без перерви і в XVIII віці, і в XIX аж до наших часів. І тут ми маємо славні прізвища українських—драматургів: *Феофан Прокопович* (трагедокомедія „Владимир“ р. 1705), *Лаврін Горка* („Іосиф Патріарха“ 1708 р.), *Димитрій Ростовський* („Успенская драма“, „Грѣшник кающійся“, „Ростовское дѣйство“ і багато інших), *Семен Полоцький* (комедіи „О Навуходоносорѣ“ та „О блудномъ сынѣ“), *Мануїл Козачинський* („Благоутробіе Марка Аврелія“ 1744 р., трагедія „О смерти послѣдняго царя сербского Уроша“ 1733 р., „Образ страстей міра сего“ 1739 р.), *Митрофан Довгалевський*, учитель піітики в Академії („Комическое дѣйствіе на Рождество Христово“ 1736 р., „Властотворный

¹⁾ Див. про Климовського статтю акад *В Перетця* в „Извѣстіяхъ отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 1.

²⁾ Див. про їх *С. Гасвський*, Різдвяні та великодні вірші, „Записки“, Київ, т. XI р. 1913.

образ челоуѣколюбія Божія“ 1737 р.), *Инокентій Мигл-левич* („Стефанотокоос“ 1742 р.), *Варлаам Лащевський* („Трагедокомедія о тщетѣ міра сего“ 1742 р.), *Георгій Кониський* („Воскресеніє мертвих“ 1746 р.),

Георгій Шербацький („Фотій“ 1749 р.), *Феофан Трофимович* („Милость Божія, Украину от неудобь носимых обид людских свободившая“ 1728 р.), *Исаак Хмарний* (драма „Объ Езекин“ 1728 р.), *Іван Некрашевич*, плодovitий драматург другої половини XVIII віку, що лишив по собі багато діалогів; *Феофил Несин* („Давид і Соломон“ 1754 р.), *Сильвестр Ляскоронський*, *Мануїл Базилевич*, і силу інших, і сила тих,¹⁾ що не захотіли оставити на драмах свого прізвища¹⁾.

Український драматург, архієп. Георгій Кониський (1718—1795). Раніше його вважали за автора *Історіи Руссовъ* (тепер автором її вважають В. Полетіку).

¹⁾ Про історію старого українського театру див. *А. Веселовскій*, *Старинный театр въ Европѣ*, М. 1870.—*П. Морозовъ*, *Історія русскаго театра*, Сиб. 1889.—*І. Стеценко*, *Історія української*

Не можу не згадати нашого *вертепа*, що появився на Україні ще з XVI-го віку, прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою ходячою сатирою, і широко не дійшов до нашого часу тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів ¹⁾).

Такою була наша література за віки XVI—XVII та XVIII. Про літературу цю за віки XVI—XVII проф. Архангельскій каже, що вона була „несравненно выше современной ей московской письменности“; він додає, що в житті українському „не было того слѣпного благоговѣнія къ авторитету „писаній“, „книги“, которое вскорѣ стало заставлять многихъ лучшихъ московскихъ книжныхъ людей умирать за единую букву *азъ*“. Література українська, каже Архангельскій: „оказала великую культурную службу московской“, бо вона „явилась къ концу XVII вѣка живимъ связующимъ звеномъ между далекой Московіей и Западомъ“ ²⁾).

драми, з „Кіев. Стар.“ за 1908 р.—*Н. П. Петровъ*, Очерки изъ історіи української літератури XVII и XVIII вѣковъ, з „Труды Кіев. Дух. Академіи“ за 1909—1911 р.—*В. П. Рязановъ*, Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ, М. 1910.—*В. В. Варнеке*, Історія русскаго театра, изд. 2-е, Спб. 1913 р., тут на ст. 676—701 показчик всеї літератури про театр.

¹⁾ Про вертеп див *Гр. П. Галаганъ*, Малороссійскій вертепъ, „Кіев. Стар.“ 1882 р. кн. X.—*Н. П. Петровъ*, Старинный южно-русскій театръ и въ частности вертепъ, „Кіев. Стар.“ 1883 р. кн. III.—*В. Перетцъ*, Кукольный театръ на Руси, „Ежегодникъ Имп. театровъ“ сезона 1891—1895 р.—*Іван Франко*, До історіи українського вертепу XVIII в., „Зап. Наук. Тов.“ т. 71—73, Львів, 1906 р., див. ще „Записки“ за 1908 р. кн. II т. 82.

²⁾ *А. С. Архангельскій*, Изъ лекцій по історіи русскої літератури, Казань, 1913 р. ст. 80.

X.

Українська наука в той же час досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слав'янському миру.

ГРАММАТИКА

СЛОВЕНСКА.

Съставленна, Лаврентіємъ
Зізаніємъ .

ОГРАММАТИЦѢ

Что́ есть Грамматика ;
Грамматика́ есть, и́звѣст-
ное кѣжство, еже бл҃гш
глаголю и писати .

Толкованіе .

Грамматика́ есть певное кѣдѣ,
жебымыд брѣмогли и писати .

Съцие .

Колікшъ есть ча́ти грамматикн:

А

Сторінка '1' першої граматики українською мовою, надрукованої в Вільні р. 1596. Склав Лаврїя Зизаній - Тустановський, український вчений XVI - XVII віку.

„Синонсен“ 1674 р. *Інокентія Гизеля* († 1684 р.) перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав безчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в язикознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно—це були віленська граматика 1585 р. та львівський „Адельфотес“ 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граматика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Евю славна граматика Ме-

летія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слав'янські мови, і видержала силу видань ¹⁾). Багато раз друкували її на Москві і вона стала там за підвалину фі-

лологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького „вратами учености“ і вона дуже одбилась і на його граматиці. І з середини XVIII-го віку на Москві запанував правнище український і держиться там вже майже три століття і доце тільки тепер Москва скасовує старий правнищ, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія в значній мірі належить тому ж таки Смотрицькому ²⁾; вона осталася аж до нашого часу, не дивлючись на де які зміни Ломоносова.

Б

Бáгоръ: Φουβχίς, Шарлѣпто-
ела Фарба. Ригрига, зр. Червѣль.

Багриница: шарлѣттъ, або
бѣвѣтъ багровом фарбы. или
шарлѣтна шѣтѣ.

Бáлѣъ или **Бáлѣа**, **Дá:** б. Чаровни.
Фармахѣс, вѣщѣ, або лѣка.

Бáлѣа: Чаровница, шѣтѣ,
Бáлѣво: Лѣкарѣво: або Олѣтѣ.

Бáмѣ, Крѣченіе, вѣнна, Лѣзна,
Шѣлчѣ, бѣ: аѣ: ан, рѣс.

Бáсь: Кáска, бáйсѣ, вѣмысл.

Бáснолѣбѣ: Бáмѣ, бáйсѣ повѣдѣ.

Бáснолѣвъ: Бáйсѣ повѣдѣтъ.

Слав'яно-український словник 1627 р. Памви
Беринди («Лексиконъ Славенороссій», частина
сторінки 2-ої).

¹⁾ Н. Засадкевичъ, Мелетій Смотрицькій какъ филологъ, Одесса, 1883.

²⁾ А. Архангельскій, Op. cit. ст. 140.

Мушу згадати ще „Лексиконъ Славеноросскій“ 1627 р. лаврського друкаря *Памви Беринди*. Це оден з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив¹⁾, і його друковано майже по всіх слав'янських землях; „якъ потребный и пожиточный многимъ“, словник був передрукований р. 1653 в Кутеїнськiм монастирі.

Словників за старі віки було у нас чимало, де-які з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажемо, в архиві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник, — „Сипоніма Славеноросская“²⁾.

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди виразно свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

В той же час у Києві повстає велике наукове огнище — славна Могилянська Академія, і до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слав'янські й не слав'янські землі — їдуть серби, болгари, їдуть румини, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

Цар Петро I посилав у науку до Києва. Р. 1698 він наказував патріарсі: „Священники у насъ ставятся, грамотѣ

1) Слав'яно-румунський словник 1619 р. — тільки перероблений словник П. Беринди. Див. *С. Чебан*, Славяно-румунський словарь, „Р. Ф. В.“ за 1914 р. кн. 1.

2) Словника цього надрукував *П. Житецький*, в додатку до своєї праці: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, К. 1889 р. Див. малюнок на ст. 18.

мало умѣють... и для того въ обученіе хотя бы послать 10 человекъ въ Кіевъ въ школы¹⁾. Згадаймо, що у нас в Кієві учився і славний М. Ломоносов.

Ось цифри, що покажуть, як йшли до нас у науку. Так, в Академії було учнів за кордоном в 1736 році — 127 студентів, в 1737 — 122, а в 1790 вже 47²⁾.

Кієвська Академія не була тоді сословною. — там навчалися діти всякого стану суспільства. Учнів було завжди багато; так, р. 1742 в Академії вчилися 1243 студенти, р. 1744—1160, р. 1751 — 1193, р. 1765 — 1059³⁾...

1) *П. Морозовъ*, Теофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. Сиб. 1880 ст. 61.

2) *Н. Петровъ*, Акты и документы. т. I ч. 2, Кієв 1904 р., № 9, 10 і 22, ст. 272 sq Сюди належать і студенти з Польщі.

3) Про Кієвську Академію див. *Макарій Булгаковъ*, Петорія Кієвской Академіи. К. 1816. — *С. Голубевъ*, Исторія Кієвской Академіи. К. 1886. — *Н. Петровъ*, Кієвская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1885. — *В. Серебрянниковъ*, Кієвская Академія съ половины XVIII в. до 1819 г. К. 1897. — *Н. Петровъ*, Кієвская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906. — *В. Аско-*

Даремный — напрасный.

Дармо — все, туне.

Даръ — кровь.

Двѣлостъ — радѣніе.

Дмѣхаю — дмѣ.

Добѣлю — бѣлю.

Драбина — лѣстница.

Дуже — зкло.

Дѣчина — юнота.

Дакѣю — благодарѣ.

Жартѣю — смѣху словѣлю.

Жебракъ — нищій.

Жрѣба — печаль.

Завше — всегда.

Заразъ — вѣіе.

Збоже — жито.

Рукописный украинско-славянский словарь середины XVII в.: «Синонима Славянорусская».

В Кієво-Софійськiм Соборi зберiгається рукопис 1768 р.: „Выписка о правахъ и привиллегiяхъ малороссійскаго духовенства“; в цiмъ рукописовi про заслуги нашої Академiї читаемо ось що (№ 434, § 59 л. 388): „Колыкая полза отъ ученiя, въ Академiи Кіевскої производимаго, происходитъ, ясно доказиваютъ какъ церковныя, такъ и гражданственныя дѣла. Въ разныя прошедшiя и нынѣшнiя времена многіе изъ обучившихся во Академiи Кіевскої по указамъ взяти и къ разнымъ должностямъ дѣйствительно опредѣлены, а именно: отъ самаго перваго учрежденiя Московскої Славено-греко-латинскої Академiи и по силѣ того къ преподаванiю въ оной Академiи разныхъ школьныхъ наукъ и къ проповѣданiю слова Божiя; къ заведенiю во всѣхъ Россійскихъ епархіяхъ семинарiй и въ оныхъ по заведенiю къ дальнѣйшему распространенiю ученiя въ званіе учительское; послѣ зачатiя царствующаго града Санктпетербурга въ священническую въ ономъ градѣ должность; во время разныхъ армiй Ея Императорскаго Величества походовъ — въ полковыя священники; къ находящимся при иностранныхъ дворахъ Россійскимъ миссіямъ въ капелланы; къ наставленiю кадетовъ догматамъ вѣры въ шляхетные корпусы; а особливо въ Малороссiи толикое число учительныхъ священниковъ изъ оной

ченскій, Кієвъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академією, ч. I—II, К. 1856 — Д. К. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. К. 1903. — О. И. Титовъ, Кіевская Академія въ эпоху реформъ, вып. I—III, 1910—1913. — Його ж.: Къ вопросу о значенiи Кіевскої Дух. Академіи въ XVII—XVIII в.в. К. 1904 — Н. Петровъ: Акты и документы, относящiеся къ исторiи Кіевскої Академіи (1762—1796), т. I—V. — О. Титовъ, Акты и документы (1796—1869); I—IV т.

Академії произошло, что всѣ полковіе города епархіи Кіевскої безнужно оними снабдѣни; да и прочіе малые города и мѣстечка едва не всѣ тако жъ и нѣкоторыя лутшія села такими жъ людьми, съ успѣхомъ, въ наставленіи и просвѣщеніи простаго народа трудящимися, доволствуются“.

Такі заслуги нашої Академії на користь церкви та державі.

Україна знає і своїх видатних *філософів*. Нагадаю тут наших філософів XVIII—XIX віку: славного нашого Григорія Савича *Сковороду* (1722—1794), що пішки пройшов всю Європу і весь час мандрував по Україні, навчаючи народ. Згадаю Данила Михайловича *Велланського*

Український філософ Григорій Савич Сковорода (1722—29 окт. 1794).

(1774—1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шелінга; добре відомий і Панфил Данилович *Юркевич* (1827—1874), філософ; останні двоє писали по-московському¹).

¹) Сочиненія Г. Сковороды, Харьків, 1894 р., біографію написав *Д. Багалій*.—Собраніє сочиненій Г. Сковороды, ред. *Вончъ-Бруевича*, т. I, 1912 р.—*П. Граб*, Д. Кавунник—Веллан-

Велланський родом був з м. Борзни на Чернігівщині, син простого гарбара, по призвіщу Кавунника. Вчився в Київській Академії і по звичаю того часу перемінив свою фамилію Кавунник на Велланський (vaillant). Докінчивши свою науку в Германії, він вернувся в Росію і був професором фізіології. Це руський Шелінг, — „онъ первый внесъ философскій стиль этой школы въ русскую рѣчь“¹⁾. — Юркевич, син священника з Полтавщини, вчився спершу в Полтавській семінарії, а потім в Київській Академії, був видатним філософом і педагогом; професорував в Московськiм університеті, де був деканом.

На Україні в віки XVI та XVII була сила *друкарень*, і вони книжками своїми відкрили увесь наш край. Друкарні були в Києві, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаїві, Кременці, Стрятині, Заблудові, Крилосі, Евю, Могильові, Рахманові, Четвертні, Кутейнськiм монастирі, і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люде, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Кошистенський, Памва Беринда та інші²⁾.

ський, „Записки Наук. Тов.“, Львів, т. XV, 1897 р. — П. Милоковъ, Главнѣйшія теченія русской исторической мысли, т. I, М. 1896 р. про Велланського. — Ю. Веселовскій, Русскій философъ Д. Велланскій, „Русск. Старина“ 1901 р. кн. I. — В. Соловьевъ, О философскихъ трудахъ П. Д. Юркевича, „Журн. Мин. Нар. Просв.“, ч. 176 — В. Соловьевъ, Три характеристики, „Вѣстн. Евр.“ 1900 р. кн. 12. — Д. Багалій, Изданія сочиненій Г. Сковороды и стояція въ связи съ ними изслѣдованія о немъ, „Извѣстія“ Акад. Наукъ 1914 р. кн. 3.

¹⁾ Энциклопед. словарь Брокгауза, нѣтом. 10.

²⁾ Про наші друкарні див. С. Голубевъ. Петръ Могила, т. I, ст. 386—412. — П. А. Гильдебрандтъ, Кіевскія и Волянскія старо-

Коли пішла у нас на Україні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли в цій справі, — вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх крепко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу, — вони допомогли Україні крепко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значіння мають ці друкарні навіть для всього славянського мира, бо Україна довго постачала книжки всім православному слав'янам.

В XVII віці шкіль на Україні зародилось дуже багато, — це так звані братські школи, і серед їх багато шкіл, де давали велику освіту. І ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато *шкільних підручників книжок*, з яких проказували науку не тільки у нас на Україні, але й по всьому слав'янському миру. У нас вийшло декільки букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вий-

печатни, „Древняя и Новая Россія“ за 1880 р. № 1. — С. Т. Голубевъ, О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ, „Кіев. Стар.“ за 1882 р. кн. 6. — *Малевиць*, Кієво-Печерская обитель, „Литовскія Епарх. Вѣдом.“ за 1879 р. — *М. А. Максимовиць*, Книжная старина Южно-русская, Собрание сочиненій, т. III, ст. 661—722. — *Bandtke*. Historia drukarń w król. Polskim i w. k. Litewskim, 1828 r. — *D. Zubricki*, Historyczne badania o drukarniach Russko-slawiańskich w Galicyi. Lwów 1836 r. II. *Владимировъ*, Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV и XVI вв., „Чтенія въ Общ. Нест. Лѣтописца“ кн. 8. К. 1891 р.

шла граматика грепської мови по-українському,—це відомий „Адельфотес“; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого р. 1596-го. Року 1659 Іоанникий Галятовський дав свою „Науку албо способ зложення казанья“—це перша гомілетика серед всього слав'янського мира. А на повні, поважні курси богословії нам навіть поталанило, бо було їх декільки; згадаю хоча б „Православное исповѣданіє вѣры“ Петра Могилы з р. 1640; „Мирь челоуѣка съ Богомъ“ 1669 р. Інокентія Гизеля,—це курс богословії, на зразок теперешньої пастирської богословії; „Камень вѣры“ Ст. Яворського, поважна система богословії, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії,—це відомий „Синописъ“ Гизеля. Десь коло року 1595 з'явився „Катехизис“ Степана Зизанія.

Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще в XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

От такою була наша культура в старі часи—за XVI та XVII вікі.

Роскажу тепер, що було в той же час на Москві і як там одбилась ця наша культура.

II. Вплив української культури на московську.

XI.

На Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали екоса, вважали її за діаволів плід. Відомий архієпископа новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: „От—нише він - приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому псавтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть така; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шунила... І б'ють мені чолом: пожалій, господине, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати не зугарний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він поседить трошки, та й втікає геть...“¹.

На низьку освіту скаржаться в Москві і в XVI столітті. Так, в постановах Стоглавого собору 1551 року креп-

1) *Н. Костомаровъ*, Русская история въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

ко наказують, аби ті люде, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. „Ми—казали ставленики—учимся у своїхъ отцовъ или у своихъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ; сколько отцы наши и мастера умѣють, по тому насъ и учать. А отцы ихъ и мастера—насмішкувато додає Стоглав—сами мало умѣють да и учитися вмѣ негдѣ“...¹⁾.

Найцінвіша святиня українська, міцна оборона боголюбивої України, Києвська Печерська Лавра.

Такою ж була освіта на Москві і в пізніші часи. Як і раніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: „Господи, помилуй“ чи: „О Господи, помилуй“, чи двічі співати

¹⁾ Стоглавъ, гл. 25.

алилуїя чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо („по-солонь“, по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ і т. и. Навіть в XVII віці Москва животіє в темноті і на науку там дивились, як на „порожденіє исконнаго врага человеческого рода—діавола“ ¹⁾.

Західної науки й культури боялись і тікали її. Скла-лось навіть прислів'я: „Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился“ ²⁾.

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна при-года, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Нащокіна був син Воїн; це був розумний, талано-витий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони закохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в фебруалі 1660 р. цар послав молодого Нащокіна в Ливонію, він „своровалъ“: втік за кордон...

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада—втікти за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в одставку і чекав собі смертної карі...

Але царь Олексій простив батькові і розважав його в листі: „Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попущеніємъ Божиимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ, а тебѣ отцу своему лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебѣ отъ самого сатаны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злому вихру и смятоша воздухъ аерный, и разлучиша и отторгнуша на-прасно сего добраго агнца яростнымъ и смраднымъ дунове-ніемъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому мы не

¹⁾ П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 49.

²⁾ Ibidem, ст. 34.

подивляємся, що синь твой сплуталъ: знатно то, що съ малодушія то учинилъ. Онъ человекъ молодой, хочеть созданія владычня и творенія руку Его видѣть на семъ свѣтѣ“...

І Олексій звелів, щоб наказали Пашокину: „о синѣ своемъ промышлялъ бы всячески, чтобъ его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его какимъ образомъ промышлять нельзя, и если Аонасью (Нощокину) надобно, то сына его извести бы тамъ“... 1)

Так легко було з Москви попасти за кордон...

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки,—нічого иншого давня московська друкарня не знала 2).

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, людина високої західної освіти, хутко попав на Москві до в'язниці, де й просидів більше 20 років. Не диво і те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав Борис Годунов навчатися за кордон, до дому вернувся тільки оден... 3).

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро І скаржився патріарсі: „Священники у насъ грамотѣ мало умѣють..., Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы... 4).

Життя громадянське на Москві завше було цілком придушеним. Вищі верстви громадянства під царем не мали

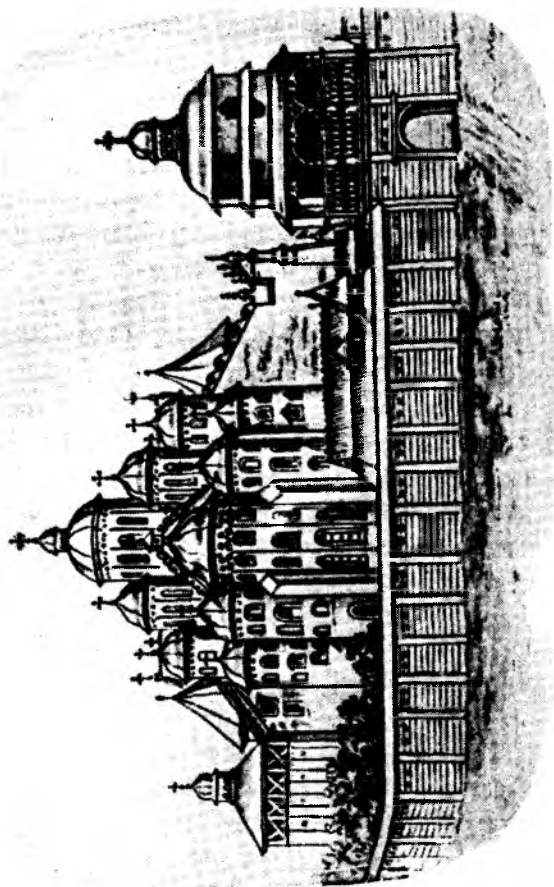
1) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, Спб. 1861 р. т. XI ст. 93—97.

2) А. Пыпинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 257, 318.

3) Шловайскій, Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

4) П. Морозовъ, Ор. cit 61.

жадної волі. Втікачі, що йшли до нас на Україну од гніву грозного царя, розказували про своє підневільне

Св. фортеця України, Київно-Софійський собор з малянку 1651 р. Збудований українським кн. Ярославом Мудрим коло р. 1017 на пам'ять перемоги над печенігами. В XVI в собор був мало це зруйнований з неба кетва своїх та уніятів (в руках уніятів собор був з 1596 по 1633 р.); він стояв тоді без попереху, дощ лив в середину, в храм заходив сніг, Митропол. Петро Могила обновила цей храм і привів його до порядку. Гетьман Мазепа своїм коштом знов обновила собор і таким він лишається й тепер. Дзвонище Софійську збудував Мазепа, тут його й дзвонів.

життя, і дивувалися, приглядаючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що, — каже дослідник — „южно-руськіє православніє пани часто становлять главними начальниками войск, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніємъ воевалъ противъ Москвы и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну“¹⁾. Тому - то і українське військо було під Москвою вкуні з польським під час смутної доби.

І в той час, як на Україні було повне самоврядування, на Москві містами правили воеводи, що їх цар розслав по Росії „для прокормленія“: і воеводи ці тільки й дбали, аби як найбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суда на воевод годі було й шукати... От чому українське громадянство завше з такою неохотою вдалося до московського уряду²⁾.

„Москва долго не хотѣла сознаваться въ недостаткѣ своихъ образовательныхъ средствъ“, пише акад. А Пипін³⁾. Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке⁴⁾. Ще р. 1640 славний наш митрополіта Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але царь не звернув на це свої уваги⁵⁾.

¹⁾ Проф. С. Терновскій, Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 16; К. 1873 р.

²⁾ Ibidem, ст. 17.

³⁾ Історія русскої літератури, т. II ст. 260.

⁴⁾ Ibidem, ст. 314.

⁵⁾ Ibidem, ст. 260.

Р. 1645 на Москві пробував гречеський митрополіта Феофан: він дуже радив цареві завести школу, покликати учителя-грека, аби він навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав на Москву, вже до царя Олексія, архимандриту Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його і він сам колись вчився. Про цього Венедикта митрополіта написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх в приказ і просив одновіди; він додавив в кінці про самих москалів, що „другіе дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые“...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві розсердилась і дали йому таку одповідь: „Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом,—таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважав себе найменшим од всіх... А особливо ж при патріарсі буде нечемно і зовсім нахабно, коли молодший в самі почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати і крепко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прознати себе вчителями“¹⁾...

Венедиктові одмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель...

В одній рукописній прописі 1643 р. читаємо таке: „Аще кто ти рочеть, вѣси ли всю философію? И ты ему

¹⁾ Ibidem, ст. 261.

рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ — учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ“...

Про життя московське акад. Пинин каже, що там були „церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застои, правственное одичаніе и ожесточеніе“ ¹⁾...

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. Для мене нема жадного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завше була значно вищею од культури московської. Крапці вчені, що досліджували старого нашого життя, давно вже прийшли були до такої ж думки, нагадаю акад. Пинина, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Черетця, проф. Петрова и багатов інших. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: „Петръ видѣлъ, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоить неизмѣримо ниже Кіевлянъ, что въ Велико-росіи видится только „заматорѣлое грубоети чудо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное“, и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кіевскимъ ученымъ“ ²⁾.

Академік А. Пинин про це ж саме пише: „Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо

¹⁾ Ibidem, ст. 380.

²⁾ П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, Сиб. 1880 р. ст. 61

въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность и въ концѣ концовъ возобладалъ надъ нею, были образованіе и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовуть кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева“ 1)...

XII.

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою світою завше впливає на свого сусіду, а сусіда пореймає все краще.

І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже не мало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити въ великоросійское царство и водворятися“ 2).

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію“,

1) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т. II ст. 316, 324, 298.

2) Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

в „московскія страни“ перейшло багато людей, що придбали там слави і собі і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій все це попросив з Києва, і 12 іюля 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік при-

Степан Яворський (1658—27 ноября 1722). блажителъ патриаршого престола, славный укр. вченый и письменник.

був туди ж Дамаскин Галицький з иноком Марком ¹⁾. Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675). Це була людина високої освіти, „мужъ многоученый, аще кто инъ таковъ во времени семъ, не токмо грамматик и риторик, но и философiи и самыя есологiи извѣстный бысть писатель и искуснѣйшій разсудитель“ ²⁾. Славинецький придбав собі славу чоловіка „вельми ученаго и мудраго“ і мав великий вплив в Москві;

¹⁾ „Прав. Обзор“. 1887 р, I, 163—164.

²⁾ П. Морозовъ, Ор. cit. ст. 50.

він добре знав де-кільки мов. був „однакний претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ“¹⁾ і лишив по собі „Лексиконъ греко-славянско-латинскій“.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі, де він особливо велавився як поет; він написав багато праць, і серед них такі як „Объѣдъ душевнній“ 1681 р. та „Вечера душевная“ 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки і „за ласощі та за прихоті мирські“ поїхали туди свої сили та знання. Стенан Яворський (1658—1722), Дмитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку і на нову московську літературу²⁾.

На Москві була сила роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарха Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців³⁾. Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню⁴⁾.

Звичайно, до Москви йшли українці з різних причин, були й такі, що про їх писав Лазар Баранович в листі до

1) Ibidem.

2) Н. Петровъ, Очерки, ст. 24.

3) П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ. ст. 35.

4) П. А. Шляпкинъ. Св. Дим. Ростовскій, 1891 р. ст. 102.

Галятовського р. 1670-го: „Ти скаржишся, що не знаєш, де б його достати навіть шеляга. Проте, будиши під державою государя, повинно дбати не про шеляги, а про конійки“¹⁾...

Кращі люде на Москві, ті люде, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували і боронили їх. Такими були: патріарха Пикон, потім Адріан, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федор і багато інших. Цар Федор, що вчився у Семена Полоцького, завше шанував українців і кохався в їх книжках. „Он—каже про його наш літописеця— великую любовь до нашего народу мѣлъ.“²⁾ Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під паганні часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріарху Пикона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев з дозволу царя і патріарха за-снував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 по-кликав туди з Київа „пниковъ, изящныхъ въ ученіи грамматики словенскої и греческої, даже до риторики и философіи“. Приїхало сюди до тридцятка українців. І вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учеником був у їх сам Ртищев³⁾.

„Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыханнымъ и производила различное впечатлѣніе“, — пише акад. А.

1) Шістьма Лазаря Барановича, вид. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 101.

2) Лїтопись Самовидца, К 1878 р. ст. 152.

3) А. Шышинъ, Исторія русск. лит. II, 262.

Цицик: „одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отправиться въ самый Кієвъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловредное и опасное“¹⁾...

І на другий рік вже густо носились доноси на українську школу. Зияли велику тревогу, пішли труси та допити. На допитах казали: „учителя у кієвлянъ Федоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть... А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держить отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаеть и держить... Кто по латыни научітся, тотъ съ праваго пути совратится“²⁾...

Двое учеників проте поїхали в Київ. І з цього знову зияли на Москві цілу бучу. „Поїхали они доучиваться у старцевъ-кієвлянъ по-латыни—скаржились богобоязливі москалі—и какъ выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кієва не допустить и воротить назадъ“...

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолащних любителів просвіти, аби він одмовляв їх їхати в Київ: „не отпускай, Бога ради“—казали йому. -- „Богъ на твоей душѣ этого взыщеть“³⁾.

Так українці заводили школи на Москві.

XIII.

Ще більше за людей посунули на Москву *українські книжки*. Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освіче-

1) Ibidem. ст. 262.

2) Ibidem, ст. 262.

3) Ibidem. ст. 262—263.

них людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори—все це сунуло на Москву із України. Книжки наші на одраву служби Божої широко розпливлися по різних церквах. І навіть і зараз сліве що й не знайдете в Росії архива, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь старої вкраїнської книжки ¹⁾. А коли придивимось до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка вкрила всю Росію од Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з написів на книжці „Небо Новое“ 1665 р. Іоанникія Галятовського знати, що її читали, крім всієї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях ²⁾.

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку ³⁾. „Малорусскія книги, — каже дослідник цього питання — имѣли широкое распространеніе не только въ Западной, но и въ Московской Руси“ ⁴⁾. З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, аби скасували мито (пошлину) на нашу книжку в Москві ⁵⁾.

¹⁾ Див. *П. Шмелкинъ*, Св. Дм. Ростовскій, ст. 151.

²⁾ *П. П. Огієнко*. Отраженіе въ литературѣ „Неба Нового“, 1912 р. ст. 3—6.

³⁾ Проф. *П. А. Шмелкинъ*. Св. Дмитрій Ростовскій, Спб. 1891 р. ст. 121—126, 72—74.

⁴⁾ *Ibidem*, ст. 118.

⁵⁾ Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣль. Грамоты Малоросс. № 414 (399).

Нашу українську книжку в Москві шапували і охочо читали. Такъ, „Псалтирь рифмованная“ Семсена Полоцького так була широко скрізь росповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти ¹⁾. Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Бараповича „Мечъ Духовный“ і звелено було взяти за неї по 3 карб.²⁾. Український „Требник“ Петра Могили був поширений на Москві і архієпископа Афанасій Холмогорський правив службу по цим Требнику ³⁾. Про книжку Могилину „Лифось“ митрополита Сочавський Досифей писав ось так: „Я давно слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сие совершенну сушую, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друкують: великая бо сія книга предстательница і вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявленіе обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ“ ⁴⁾.

Орловський батюшка XVII в., автор „Статира“, називає українське „Учительное Евангеліе“ Кирила Транквиліона „Свѣтильникомъ“ і він витвердив цю книжку навіть на пам'ять... Він же розказує, що книжку цю він знайшов де-в-кого з своїх орловських прихожан і їм вона дуже вподобалась ⁵⁾. Сам патріарха Іоаким читав цю книжку р. 1675 людям в церкві ⁶⁾.

1) Шляпкинъ, Op. cit. ст. 126.

2) Ibidem, ст. 122.

3) Ibidem, 127—129.

4) Руконис Київософ. собору № 364 л. 439.

5) А. Архангельській, Изъ лекціи, ст. 129.

6) Шляпкинъ, Св. Д. Ростовській, ст. 124.

Патріарха Адріан в одній справі покликався р. 1696 на українську книжку — „Миръ съ Богом“ Гізеля ¹⁾.

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Такъ, його „Руно Орошенное“ мало 8 видань і зараз немає старого збірника, де б не було чогось виписаного з цієї книжки ²⁾. Широко розійшовся по Москві і плід 20 річної праці (1684—1705)

святого — його „Четьи Миней“, про котрі дослідник каже, що твір цей „остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настельной книгою благочестиваго русскаго грамотника; трудъ единственный въ своемъ родѣ, какового, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ“ ³⁾.

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, — бо цього ї зробити не можна; всі книжки наші сунули на пів-

Славний письменник Український св. Димитрій митрополита Ростовський — Данило Туптало, родом з м. Макарова; (1651—28 окт. 1709).

¹⁾ Ibidem, ст. 129.

²⁾ П. П. Огієнко, „Руно Орошенное“ св. Д. Ростовського, Київ. „Унив. Пів.“ 1912 р.

³⁾ А. С. Архангельскій. Изъ лекцій. ст. 131.

ніч, — твори Галіятовського, Радзивіловського, Трапквіліона, Петра Могилы, Гизели, Беринди, Визанія, Смотрицького, Барановича і сила-силенна всяких інших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки на Московську мову: так переклали в XVII віці твори Галіятовського, Смотрицького, Дмитрія Ростовського, Петра Могилы, Трапквіліона, Гизели і багато інших¹⁾.

XIV.

І український вплив широкою річкою покотився на Москву і де-далі він ширшав все більше та більше.

Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на вельми житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одежі, на співках, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій

Лаврѣнкія Іоаннасенко, ѡбывѣтель Чернѣговскій, ѡдышнѡлъ былъ розѡмѡ, и [іакѡ ѣсть звычай безрозѡмнымъ] бѣгалъ поночи, которѡго бѣ ѣ денъ часъ бѣ дѣ рѣки оутѡпѣтнѣа хотѣчѡго пойманѡ, ѡ егда былъ припрѡбѡженъ прѣдъ чѡдотѡрнѡй ѡбразъ прѣстѡн Бѣн, которѡа настаблѣетъ къ розѡмѡ Бѣтѡѣномѡ бѣкѡ, ѡрѡ принѡ къ собѣкѡ, и навѡбѡши совершѣннѡ розѡмѡ, здорѡво побѣрнѡ до дѡмѡ, хѣмачи бѣ и Бѣѡ, бразѡмѡ шѡю ѣ.

З книжки св. Дмитрія Ростовського: «Чуда Пресвятои Маріи» 1677 р., л. 19.

¹⁾ Проф. П. А. Шляпкинъ, Св. Дм. Ростовскій, ст. 132—133.

московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. и.; був окремий ряд в Москві, що прозивався *польским* (нас часто в Москві прозивали поляками¹). Сучасник так пише р. 1652 про наших кунців на Москві: „При проходѣ польскихъ пословъ кунцы съ товарами проходятъ подъ началъ и оборонъ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литвыи съ Руси Польской и изъ иныхъ украинъ, кунцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпныя кос-какія привозятъ, откуды имъ отъ того и большая прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купятъ; кому што попало по рукѣ, тотъ за то болши и денегъ даетъ“²).

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяне і вони готовили сукна, порох, мила, шанки, одіж, римарські справи і т. и.³).

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця розказує, що за царя Федора Олексієвича „одежу московскую отмѣнено, але по нашому носити дозволилъ“⁴). А в другому місці про теж саме читаємо в літопису, що цар Федор „одежу малоросій-

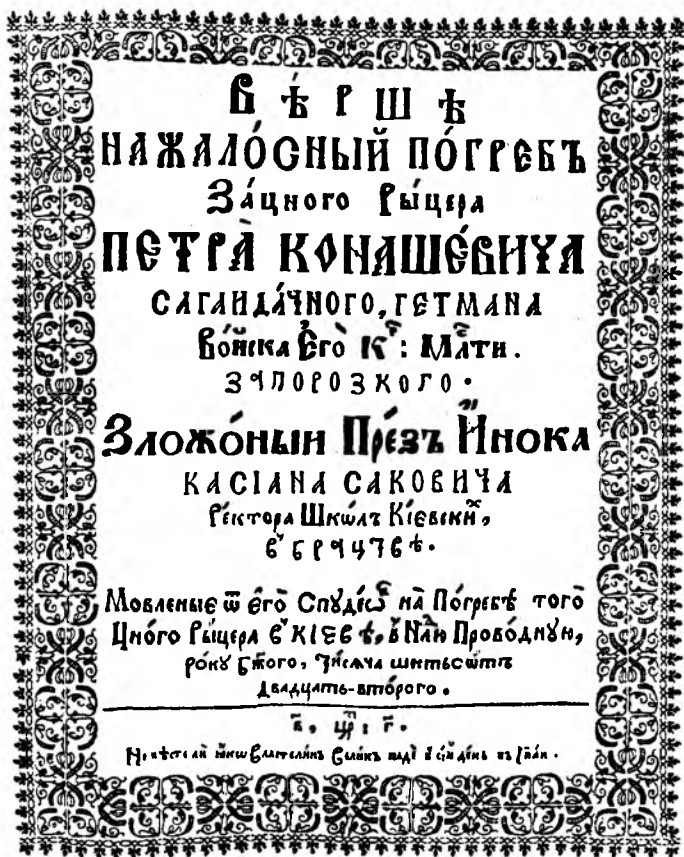
1) Матеріали для історії Московскаго купечества, т. I прил. 2. Москва, 1886 р.

2) *И. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій, ст. 56.

3) *Ibidem*, ст. 55—56.

4) *Лѣтопись Самовидца*, Київ, 1878 р. ст. 152.

скую великороссіянамъ повелѣлъ-казалъ носить“¹⁾). А Двин-
ський літописеця пише, що р. 1679 зза моря на корабляхъ

Виходний листок з книжки «Вірші» на похорон гетьмана Сагайдачного 1622 року.

¹⁾ Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1858 р. ст. 32.

приїхали „къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненные люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинець, оба въ нѣмецкомъ платьѣ“³⁾).

Гетьман Петро Конашевич—Сагайдачний, з книжки «Вірші» 1622 р.

Наші співаки—українці занесли на Москву і свою співацьку одіж і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до

³⁾ *Титовъ*, Лѣтопись Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

нашого часу, в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його одягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з одкідними прорізними рукавами. Одіж українська дуже принала до внодоби на Москві, і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р. і для всеї Росії ¹⁾).

Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку XIX-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу ²⁾).

Кращі люди на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Борис Голицин, зачісувався по-козацькому ³⁾. Патріарха Никон їздив в українській брничці ⁴⁾. Року 1666 межигорський монах призначається царським садівником і привозить з Київів сливи, виноград та дули ⁵⁾. Царські потіхи в XVII віці улаштовували українці ⁶⁾. З нашого краю просять навіть р. 1671 „хлѣбника, которий гараздъ хлѣбовъ и пироговъ печь“ ⁶⁾).

Наших же українців завше кличуть навчати царських дітей.

1) Див. про це *К. III-ий*, Украинское пропехождение гѣвческихъ костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Россіи, „Укр. Жизнь“ 1913 р. кн. 7—8 ст. 116—119.

2) Мемуари Тимковського: „Мое опредѣленіе на службу“, „Москвитининъ“ 1852 р. ч. 20.

3) *Н. А. Шляпкинъ*. Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

4) *Ibidem*, ст. 64.

5) *Ibidem*, ст. 65.

6) Русск. историч. библиотека, т. V ст. 769, Спб. 1878 р.

Друкарська справа на Україні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Києві книжок для Москви ¹⁾. Український вплив в друкарстві одбився навіть в дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершу нумерація була по листах, і тільки потім під нашим впливом стали нумеровати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово од слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (дефіс) позичили у нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставити ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро I посилав своїх людей в науку до друкарень в Київ та Чернігів. Так, в фебруалі 1701 р. „отправленъ былъ изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайла Дмитрієвъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, *составлять чернилы* и всякому книжному урядству“... Особливо Київська друкарня вела вилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою ²⁾.

Одбився наш вплив і на будівлі. Українці будували дворці і розмальовували їх по своєму ³⁾. Р. 1673 часовщик-українець Петро Висоцький зробив в Коломенському дворці край царського місця дивовище: мідних левив, що самі вору-

1) *И. А. Шляпкинъ*, ст. 123.

2) *Д. Бантышъ-Каменскій*, *Исторія Малой Россіи*, вид. 4. К. 1903 р. ст. 486, 605.

3) Пор. *Шляпкинъ*, ст. 60.

шились і ревли ¹⁾; Семен Полодзький на цих левів написав навіть вірші в своєму „Риомологоні“...Перейшли до Москви і ті надгробки, могильні пам'ятники, що були скрізь по нашому краю ²⁾.

Наші маллярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди ³⁾; тому не диво, що український вплив одбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або

Герб Війська Запорозького, — козак український, з книжки «Вірші» 1622 р.

й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що „образи святягы пишуть неподобно: очи слузгами, лиця руминныя за плотію жирны и

1) *Забълчинъ*, Домашній бытъ русскихъ царей, ст. 150.

2) *Пор. Шляткинъ*, ст. 68.

3) *Ibidem*, ст. 55.

дебелы, ризы нѣмецкія“¹⁾... Наші гравюра та так звані „народні картинки“ в великому числі сунули на Москву.

„Какъ литература московская — каже академикъ Ф. Ів. Бусласв—во второй половинѣ XVII вѣка была подь сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русскої, изъ которой она вносила въ сѣверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-рускимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старонечатныя книги“²⁾.

XV.

Земляки наші, опинившись на Москві, хутко занесли туди „ересь новую“ -- почали по церквахъ казати проповіді. На Україні це було звичайнимъ ділом, отже в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. „Заводите вы, ханжи“ — даяли їх — „ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи“³⁾...

А оден з орловськихъ священників, що перейняв собі од українцівъ церковну казань, такъ скаржився: „Мало было у меня истинныхъ любителей, — почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу

1) Ibidem, ст 61.

2) Дпв. А. Н. Успенскій, Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р. ст. 23.

3) „Правосл. Собесѣдникъ“ 1872 р. II, ст. 485—486.

новости. Были у насъ—говорили они—и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводитъ странное“?...¹⁾ Але сплинув час, і українська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть в XVIII віці кращими промовцями казань у Петрограді та Москві завше були українці, і їх завше закликали на посади до соборів в столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказа „о требованіи студентовъ зъ епархіи Кіевской, кои уже ученіемъ окончили богословію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санкт-Петербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троицкомъ и Ісакиевскомъ соборѣхъ и въ иннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиванія предикъ къ церкамъ вышозначенныхъ соборовъ пожелаютъ“²⁾...

Українці багато зробили і коло *нової московської літератури*. На чолі цієї літератури стоявъ українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і розпочав цю літературу. Так званий класицизм в московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди³⁾.

Переклади з західної літератури довгою низкою пливають до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці

1) „Статирь“ 1683 р. Проф. *Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 130.

2) *Н. Петровъ*, Акты, т. II с. 44С.

3) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 47, 27.

сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці¹⁾.

Я вже розказував, що Україна кохалась в *драматичній поезії* і утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська

Славний українець, архієпископ Феофан Прокопович (1681—1736), культурний реформатор на Москві.

Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського і сили інших українських драма-

драматична література—це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; „львовскаго повѣта шляхетской сынъ“ Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві „Комедію о Давидѣ съ Голіаѳомъ и инья комедіи и училъ комедійному дѣлу 80 человекъ всякаго чина людей“²⁾.

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С.

¹⁾ А. Архангельський, Изъ лекцій, ст. 65.

²⁾ П. О Морозовъ, Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р. ст. 190—191.

туртів цілком заповнили московський театр. В Московській Академії ставили н'єси самі українці. „О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи“—пише проф. П. Петров—можна сдѣлать такое заключеніе: онѣ пересажены были въ Москву изъ Кіевскої Академіи и культивировались выписанными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представленія и мотивы для своихъ драматическихъ произведеній изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ“¹⁾. А коли Петро I розпочав свої реформи, то кійвські драматурги щиро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах і думки Петра розказували на сцені²⁾.

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії і заклали театри в самих найдаальших кутках її. Так, українці ставили свої н'єси і утворили шкільні театри в Харькові, Казані, Тобольску, Новгороді, Смоленську і навіть занесли його до австрійських сербів³⁾. В Росії українці перші заклали драматичні вистави і давали їх протягом сльве вьсього XVIII століття. Навіть не забули українці і далекого Сібіру, де наш митрополіта Тобольскій—Філофей Лещинський (1702—1727) „славныя и богатыя комедіи дѣлалъ“. Сібірський літописця так розказує про це: „Філоосей былъ охотникъ до театральныхъ представленій, и когда должно на комедію зрителямъ собиратца, тогда онѣ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ“⁴⁾.

1) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 200.

2) *Ibidem*, ст. 152.

3) *Ibidem*, ст. 216.

4) *П. Морозовъ*, Исторія русскаго театра, ст. III: *Н. Петровъ*, Очерки, 253.

А ось оповідання, як українці „дѣляли комедію“ у Шклові. Священник Ілля Турчиповський, що вчився у Києві в Академії, розказує, що коло р. 1715 „прилучившиися ізъ Києва два студента желали у Орши или въ Могилевѣ ходити до школъ, но не приняти за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе выправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и доменѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіе принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова“¹⁾.

Наш *вертѣн*, що ним так вєлавилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії і його ми бачимо въ Смоленську, Повгороді, і навіть в Сибіру—Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі українці²⁾.

Так українці закладали театръ по всій Росії.

Свое замилювання до писання *віршів* українці занесли і до Москви, и вже з половини XVII-го століття въ московській літературі досить помітно починає розвиватись єнслабична поезія. „Это было—читасмо у одного з дослідників московської літератури—одно изъ ближайшихъ вліяній юго-западної образованности на далекую московскую Русь“³⁾. Пізніше українці занесли до Москви і свою піїтку, якої багато навчали по всіх українських школах; з піїтки цієї

1) „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 2 ст. 326—328.

2) Н. Петровъ, Очерки, ст. 514, 519, 522.

3) А. С. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 474.

потім і повстала та теорія словесности, якої навчають по школах всеї Росії ще й тепер.

Откриття *тонічного розміру*—величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, що тонічний розмір придумав Тредяківський; от же акад. В. Перетц довів¹⁾, що тонізація віршу вперше повстала на Україні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була у пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Всім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три „штилі“—„високий, посредственный і низький“; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на „штилі“ українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили у нас на Україні в піїтиках²⁾, і Ломоносов, коли вчився у Києві, міг вже тут довідатися про це. о

М. В. Ломоносов,
р. 1734—1735
вчився вь Київській
Академії.

XVI.

Українці завели систему *орфографії* на Москві і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Стотрицького, скрізь по всьому слав'янському миру запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві,

1) Матеріали и изслѣдованія, т. I.

2) А. П. Кад.убовскій, Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, вь Збірнику вь честь Дринова, Харьків, 1908 р., ст. 83—89.

і з де якими змінами крепко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архагельський, пише: „Влияніе Грамматики Смотрицкаго дѣй-

Мелетій Смотрицький (з Смотрича на Поділлі), архієпископ Подільський (1577—27 дек. 1633), автор славної української граматики 1619 р.

ствительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее¹⁾.

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі тер-

міни, що остались в московській граматиці ще й досі: орфографія, етимологія, синтаксисъ, гласная, согласная, удареніе, слогъ, единосложный, многосложный, запятая, двоеточіе, точка, имя, мѣстоименіе, глаголь, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ,

¹⁾ Изъ лекцій, ст. 139—140.

междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицательное, существительное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усѣченное, степени уравненія: положительній, превосходительній, роды: мужескій, женскій, середній, общій, виды: первообразный, производный, число единственное, двойственное, множественное, падежи: именительный, родительный, дателный, винительный, звателный, творительный, склоненіе, спряженіе, глаголъ личный, безличный, залогъ дѣйствительный, страдательный, средній, отложительный, общій, лицо первое, второе, третіе, наклоненіе изъявительное, повелительное, сослагательное, неопредѣленное, время настоящее, прошедшее, будущее, спряженіе первое, второе, дѣепричастіе, приложеніе і багато інших.

Орфографія Смотрицького була більше пристосована до старої церковно-слав'янської мови, а на Москві її ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому орфографія на Москві так далеко пристала од живої вимови. Всі оди *онъ, однъ, ся*, як і сила граматичних деталей—скажемо, писати *міръ* та *миръ*—все це занесли на Москву українці ¹⁾.

Коли з р. 1721 по Росії повелися нові школи, то учителями туди пішли майже самі українці, і от ці вчителі-українці і рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спиноюсь тут на такому факті. У нас на Україні в старі часи—в XVI—XVII та XVIII віках буква *ѣ* завше

¹⁾ Вже в „Требнику“ П. Могилн р. 1616 л. 62 знаходимо:

Ѡ *міръ*к *всегѡ* *міра*...

читалась як *і*¹⁾, і навпаки, часто замість *і* писали *ѣ*: камѣнь, жѣнка, тѣлко і т. и. І от наші учителі-українці по всій Росії і почали навчати,—що *ѣ* пишеться там, де по-українському маємо *і*. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас на Україні, було чудним, скажемо, десь в Новгороді чи Смоленську, або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесено по цілій Росії і воно кренко держиться там аж до нашого часу...

Пізніше, в XIX віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз знімалася лайка проти цього дивовища—цього чудного в моськовській мові правила. Так, р. 1828 про це писав К. Хабаров: „Говорять, пишете *ѣ* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносятъ *и*. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-руски, надобно ѣхать въ Малороссію или имѣть у себя ручного Малороссіянина для справокъ“²⁾...

Писав про це і славний критик Білінський: „Говорять, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчїи выговариваются черезъ *і*, должно намъ писать черезъ *ѣ*... Странное правило... Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописанїи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянь, а не Сербовъ, не Болгарь, не Поляковъ, не Чеховъ и про-

¹⁾ Наша вимова *Мінск* зам старого *Мѣнскъ* зробилась загальною і осталась ще й досі. Дпв. „Р. Ф. В.“ за 1916 р. кн 4 ст. 266.

²⁾ „Рукопись покойнаго К. А. Хабарова“. Москва, 1828 р. ст. 41.

чихъ соплеменнихъ намъ народівъ? Почему же намъ необходимо сообразуваться въ нашѣмъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіяне?“¹⁾

Звичайно, Білинський не знав, що і весь правопис завели їм ці „Малороссіяне“...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. „Кієвляне—каже проф. А. Архангельський—при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московской Русѣ—хозяева положенія, лучшіе, найбільше видаючіеся здѣсь дѣятелі“²⁾. На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завше були першими на Москві. Українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII-го віку вони підготували родючий ґрунт до реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помішниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

XVII.

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменьшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за весь XVIII вік в москоськім культурнім житті перед ведуть, як і раніше, самі

1) Сочиненія, М, 1860 р. т. IX ст. 491---495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1812.

2) Изъ лекцій, ст. 118.

українці. Вплив цей в XVIII віці одбивався на всім державним житті.

Українці заклали в Москві *славяно-греко-латинську академію* на зразок своєї в Київі і вчителів в цю московську академію набирали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: „въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко учению философіи весьма нѣкого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко учению философіи, риторики и шитики способныи мужи... И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко учению персонъ изъ Кіевонечерскаго монастыря, или гдѣ видѣ кто обрѣтается, отправитъ къ Москвѣ обычно на подводахъ безъ замедленія“¹⁾.

Уряд академічний, професорі та казнодії завше були з українців²⁾. Московська академія краще платила своїм професорам і нильшувала переманити до себе професорів з Київів; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й помірав з незвички до климату³⁾. Бували випадки, коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Академії брали навіть студентів із Київів⁴⁾.

На всіх вищих духовних посадах -- митрополітами, архієпископами, єпископами та игуменами сиділи по всій

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 39; 1721 р.

2) Довгий список їх див. у *Н. Петрова*, Акты, т. I ч. 2 ст. 314—326; див. теж і в томах II—V.

3) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. XVI.

4) *Ibidem*, ст. XVI та 325, з р. 1711.

Росії самі українці ¹⁾. Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів ²⁾, певно, втікаючи од утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожовському монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців,—і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архимандрита,—Сильвестр Черницький ³⁾.

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе на Україні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дойшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів і 17 апр. 1754 р. за цариці Лисавети видано було Височайшого наказу про те, що на архієреїв та на архимандритів можна висвячувати і москалів: „Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссийская, сего апрѣля 17 дня повелѣтъ сонзволила: чтобъ къ произведенію на праздняхъ ваканціи во архіереи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіянѣ, да и въ архимандриты производимы бѣ были жъ и изъ великороссіянѣ“ ⁴⁾...

1) Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів Н. Петрова.

2) П. А. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 99.

3) Проф. С. Блюкуровъ, Матеріали для русской исторіи М. 1888 р. ст. 162.

4) Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“ т. XIV № 10216 ст. 58—59.

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: київського мигрополіту р. 1787-го просять: „Пинскій игумень Ревуцкій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ конхъ бы могль кто тоє мѣсто заступить, гдѣ особливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ человекъ, для произведенія туда во игумена, велѣть, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить“¹⁾.

А 16 мая 1794 р. було видано височайшого наказу: „что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церквѣ“, то на це потрібні були „способныя къ тому духовныя особы“,—звичайно, осіб цих набирають найбільше з українців. На це ж діло, аби допомогати архієпископі Минському, треба було ще й одного архимандриту, — і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандриту Варлаама, „который природою изъ малороссіанъ, обученъ риторикѣ, философіи и богословіи, и разнымъ языкамъ“. І синод до того ще и наказав архієп. Минському: „помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлить енархіи своей въ самый выгоднѣйшій монастырь настоятелемъ“²⁾...

XVIII.

Славна українці вславились, як гарні педагоги. Шкіл у нас на Україні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи

¹⁾ „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1877 р. кн. 5 ст. 314 і кн. 6 ст. 568.

²⁾ Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 198—200.

учителям завше було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом польським, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по „Духовному Регламенту“ 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архієрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архієреї були українці ¹⁾).

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть в XIX віці. На зразок приведу такий заєлик: „Какъ миѣ извѣстно, — пише орхієпископа Могильовський р. 1786-го митрополіті Київському, — что нынѣ въ епархіи Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моеї епархіи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепожорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторіку, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій и нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко миѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащее“ ²⁾...

І українці пішли на Москву в великому числі ³⁾ і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I. ч. II ст. XVI.

2) „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1877 р. кн. 6 ст. 569.

3) Див. у *Н. Петрова*, Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV ст. 330—335, учителі в 24 школах.

помітною ще й в XIX віці, а де-що лишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, *persona grata* при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росі більше були українці¹⁾.

Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 янв. 1739 р. по всіх епархіях Росії; в наказі про це читаємо: „понеже того долго ждатель, доколѣ семинаріи по всеѣмъ епархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены будутъ, а между тѣмъ впредь, чтобъ церкви не опустошаютъ, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попрежнему не наставитъ: и того ради имѣеть Синодъ во всеѣ епархіи къ архієреямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ ієромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлитъ; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніємъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической“²⁾...

Коли архієрей переїздив в другу епархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів³⁾.

І українці записали всі школи по Росії в самих ріжних кутках її⁴⁾, записали навіть московський кадетський корпус⁵⁾.

1) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ 1907 р. кн. 3 с. 297, 299.

2) Полное Собрание Законовъ Росс. Имп. т. X № 7734 ст. 705—706.—Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 294—297.

3) Н. Петровъ, Акты, т. IV ст. VI.

4) Ibidem, ст. 149; т. I ст. 138 sq.

5) Ibidem, т. II, ст. 91, 104.

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи і вчителями до їх взяли силу студентів із Київа ¹⁾; тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінарією і постачала учителів на всю Росію ²⁾).

Октября 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: „Какъ для снабдѣнія остальныхъ шестнадцати губерній потребнымъ числомъ учителей къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то п желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Киевскимъ и съ прочими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Киевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человекъ“ ³⁾).

Голова „Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петро Завадовський завше просив учителів з Київа. Так, 4 окт. 1789 р. він пише Київському митрополіті: „Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя пожелали. Если таковыхъ человекъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите“ ⁴⁾).

Митрополіта Самуїл Миславський з охотою вислав 15 учителів. Завадовський 4 ноября подякував митрополіті і

¹⁾ Ibidem, т. V ст. 167 sq., з pp. 1786—1794.

²⁾ Ibidem, ст. XXV; т. V ст. 1.

³⁾ Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, № 49 л. I—2; Див. „Полное Собраніе Законовъ Росс. Имп.“ т. XXII № 16500.

⁴⁾ *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 175.

знову просить: „Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человекъ прибавить 10“¹⁾). Воливш митрополита й не прохання: „обязательство тѣмъ усердиѣе и ревностиѣе исполняю,— писав він—чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ таковаго предпріятія“²⁾). Р. 1790 февр. 28 Завадовскій писав: „сего февраля 14-го дня явились у меня отпращенные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человекъ; уже начали ученіе свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю“³⁾).

І таке листування тяглося невпинно і українці їздили на учительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови „Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополіті 4 окт. 1789 року про учителів-українців: „Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Комиссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Киевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разиредѣлены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должности съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрью, а потому и размноженію самихъ училищъ“⁴⁾).

1) Ibidem. ст. 179.

2) Ibidem. ст. 179—180.

3) Ibidem, ст. 182.

4) Ibidem, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. 725 № 66 л. 1.

Так українці працювали по школахъ всеї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу,— вони їздили учителями майже по всіх слав'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1738 ціла партія студентів з Київa їздила в Сербію, закладала там школи і навчала в їх. Через рік митрополита Сербський писав про цих вчителів-українців, що вони „въ науцѣхъ искусства, правдоу добродѣтели, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщливи и охотни“ ¹⁾.

Я мушу тут згадати славного вкраїнця Юрка Гуця (Венелія, 1802—1839), родом з Карпат. Він зацікавився болгарами і все життя своє оддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам („О древнихъ и новыхъ болгаряхъ“ р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він одродив національність їхню, що потроху гинула і забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотою і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

На Україні по братських школах був такий звичай, аби вчителі видавали школярам „записки“ і з пліном часу з цих записок і повстали перші підручні шкільні книжки. На Вкраїні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. в. Перший московський букварь 1634 р. хоч і мав в заголовку: „труды и тщаниемъ многогрѣшнаго Василія Федорова сына Бурцова и

¹⁾ Ibidem, т. I. ч. I ст. 235.

прочихъ сработниковъ“, проте це був простісінький передрук коротенького нашого букваря, що вийшов у Вильні р. 1621¹⁾. Московські граматики 1648 та 1721 р.—дослівний передрук нашої граматки Смотрицького 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці,—це катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили²⁾.

XIX.

Давна українці вєлавились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольськїм приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови,—німецьку, латинську, польську³⁾. В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії закордонних справ було більше українців; та і взагалі, „искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ перевотчика“ послан за кордон беруть завше з українців⁴⁾. І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Київа⁵⁾.

¹⁾ А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 141.

²⁾ А. Ежовъ, По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божию въ XVIII столѣтїи, и чему обучались, „Странникъ“ за 1896 р. т. I, с. 607.—Див. ще „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1907 р. кн. 6 ст. 297, 298; Н. Петровъ, Очерки, ст. 22.

³⁾ И Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

⁴⁾ Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 229, р. 1737.

⁵⁾ Ibidem, т. V ст. 488—505.

Українці рано пішли до *місіонерської служби*, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сібіру, серед калмиків, камчадалів і т. и.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші ¹⁾. А коли треба було порішити питання, як найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим кийвським вченим ²⁾.

На службу до *закордонних місій* при дворах та по-сольствах завше кликали українців, і вони служили в Голандії, Лондоні, Константинополі, Венгрії, Варшаві, Некині, Відні, Аугсбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцізі, Парижі, Стокгольмі і по інших місцях. В актах Київської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби,—то їх кличуть „для опредѣленія и посылки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ“ ³⁾, то кличуть до Константинополя тих, що можуть навчатись турецької мови ⁴⁾, то їх назначали капеланами при російській місії в Токаї в Венгрії ⁵⁾ і т. п. ⁶⁾.

Коли була заснована в Петрограді медико-хірургічна Академія, то для неї завше нехватало учнів і їх завше набирали серед українців,—з студентів Київської Академії ⁷⁾.

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. 313.

2) Архив Київської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р. № 77. *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 297.

3) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 269.

4) *Ibidem*, т. IV ст. 234, р. 1777.

5) *Ibidem*, ст. 185, р. 1775.

6) Див. ще т. I ч. II ст. 312; т. V ст. 88, 542—556.

7) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. 236 sq.

Часто забирали наших студентів і до казньонних госпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хірургії та фармації.

„Понеже желателно — наказував р. 1754 найсв. Синод Київському митрополіті—чтобъ изъ самыхъ природныхъ росіійскихъ достойныхъ людей въ медико-герургіи и фармаціи воспитать въ тѣхъ пскуствахъ, произвести въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безызвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Кіевѣ, въ Харьковѣ, въ Черниговѣ и въ Переясловѣ изъ малоросіійскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпусканы были безъ задержанія“...

Аби захопити студентів, в наказі вилічувались всі ті роскоші, що їх вони заживуть, коли підуть в ці школи: вони „въ наилучшее себя состояніе привести могутъ, и въ офицерскіе ранги. . содержатся на казенномъ кошгѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяць, и сверхъ того свободная квартера, дрова и свѣчи и доволная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга“ ¹⁾...

Такі накази посилали в Київ дуже часто весь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його на Москву, митрополіта Макарій каже: „катихизисъ, и при томъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Мо-

¹⁾ Ibidem, т. II с. 107—110, р. 1754.

сквѣ не понимали тогда достаточного високаго руководственаго значенія этой книги“¹⁾).

Найкращі твори проти расколу написали теж українці,— згадаймо хоча б „Жезль Правленія“ 1665 р. Семена Полоцького або „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ 1709 р. Дмитрія Ростовського²⁾).

В московських церковних книжках була сила помилок— і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріархи і царі; книжки правили й по українських зразках³⁾).

А коли цариця Лисавета розпочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то справа ця довго не лагодилась, аж поки р. 1747-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лашевського та Гедеона Сломинського. Про це найсв. Синод 22 янв. 1747 р. наказував Київському митрополиті: „По Ея Императорскаго Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ея Имп. Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей—Богословін іеромонаха Варлаама Лашевскаго, философіи же іеромонаха Гедеона Сломинскаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежитъ, выслать в Санкт-Петербурхъ немедленно, безъ всякихъ отгнѣнь и отрицаній“...

Довго одмовлялися Лашевський та Сломинський од цього великого діла, аж поки не було наказано „выслать ихъ въ С. Петербургъ безъ всякихъ отгнѣнь и отлагательствъ

1) *Макарій*, Исторія русской церкви, XI ст. 47—59.

2) *А. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 15.

3) *И. Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 125.

въ самой скорости и неотмѣнно“. І вони поїхали на північ, впорядкували там Біблію і надрукували її р. 1751 ¹⁾. І вже з цеї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни ось і тепер. Тому-то і в теперешній слав'янській Біблії можна здібати старі українські форми або старий український наголос (акцент)...

XX.

Роли на Москві починалася нова літературна мова, то над цею московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці—вони дали кращі зразки її, вони оставили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу ²⁾...

Вплив українців на початкову літературну мову московську був погільки помітним, що одбився навіть на перших московських письменниках ³⁾, скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику і навіть стару українську синтактику.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою шелестовою (согласною) звук *e* під наголосом в московській мові завше переходить в *ѣ*: твёрдый, лёгкій. Українська мова не знає цього закону, як не знає

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 366, 368—370.

2) *И. И. Огіенко*, Объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ рускій языкъ при Петрѣ Великомъ; „Русск. Фил. Вѣстн.“ за 1911 р. кн. 3—4.

3) Див. *П. Житецькій*, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ“ 1903 р. кн. 2.

його і давня слав'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковно-слав'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук *ѣ*,—і це ми помічаємо навіть в творах Пушкіна, де знаходимо в рифмах: побѣждѣнь—Лафонтенѣ, принужденно—премѣнно, просвѣщенный—священный¹⁾).

Свою вимову звука з українці поширили в Москві, і це гекання довго чути було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку²⁾.

Так, навіть А. Сумароков в своїй статті: „Наставленіє ученикамъ“ писав, що з вимовляється як латинське *g* тільки „въ простонародныхъ словахъ“³⁾.

Він же скаржився, що українці ніби неують на Москві російську вимову. Він писав: „*лѣта* вмѣсто *лѣта* г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, ибо Малороссіяны то ввели: а по тому, что все школы ими были наполнены; такъ сіе провинціальное произношеніє и вкоренилося, яко *всегда, теби, мья* и прочія Малороссійскія несорченія выговору; а особливо пѣвчія многое преобразили... Малороссіяны вмѣсто *Тебѣ Господи—Теби Господы* и вмѣсто *Господи помилуй* поють иногда *Господы помилуй* и такъ далее... Но естли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣт* г говорить *литѣ* а вмѣсто *только* —

1) Е. О. Будде, Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка, Сиб. 1908 р., ст. 15.

2) Ibidem, ст. 37; Див. ще ст. 9, 25. Див. ще А. Шагматовъ, Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Сиб. 1913 р. ст. 59—63.

3) Сочиненія, часть X, ст. 52. М. 1782 р.

тільки и проч., или вмѣсто *однако—однакъ* и проч., изъ чево многое уже и воспріято“¹⁾...

Вимову *genetiv'a ея* (замість еѣ) занесли в Москву українці²⁾, і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання,—читати тільки так, як написано.

Про український вплив на московську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: „Церковнославянській языкъ былъ перенесенъ (з Болгаріи) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевъ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія“. В Кіиві за старі віки утворилась своя школа; „усваивая себѣ церковнославянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому“³⁾. В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: „Родина нашего великорусскаго литературнаго языка—Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевѣ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ“...⁴⁾.

Скрізь по церквах пішла наша вимова,—наш наголос, наше *г*, навіть наше *і* замість *ѣ*; по церквах це було *ї* за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а в

1) О правописаніи, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р, ст. 26—27.

2) *Е. Будде*, Ibidem, ст. 28.

3) Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913, ст. 59—60.

4) Украинскій народъ, т. II. ст. 704.

придворних церквах наша вимова була заведена навіть офіційно ¹⁾...

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії і крепко почувалася сливе що й до половини XIX-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й в мові московської інтелігенції.

Я вже раніше розказував ²⁾, що українці занесли на Москву свої співи і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини наші ж українці заснували і саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українським ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751—1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили і послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745—1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема В деля* († 1806 р), теслярського сина з Київа; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився як духовний композитор: до своїх церковних кантат він переніс багато з напіву українських пісень. Він довго працював у Москві, а потом вернувся додому. За якісь політичні справи, з наказу Київського губернатора Веделя схопили і засадили в „Смирительный домъ“, де горемника й помер; похований він в Київі, в Кирилівським монастирі.

¹⁾ Див. *Тимковскій*, Мое опредѣленіе на службу, „Москвитянинъ“ 1852 р. ч. 20.

²⁾ Див. вище гл II, ст. 6—8.

І в який би бік життя московського ми не глянули, скрізь в XVII та XVIII віці побачимо вкраїнців. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних од Кієва.

Синод писав про це Київському митрополіті: „Понеже высланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Кіева, Чернигова, Бѣлагограда и изъ Переяславля іеромонахомъ и прочимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравненія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послушанія, напримѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповідники или учителя, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводъ давать“... І була встановлена на це раз на завше постійна такса: до Москви за 890 верстов „зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублевъ“, до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп. ¹⁾

І вкраїнці невинно їздили в Москву і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

¹⁾ Н. П. Петровъ, Акты. т. I ч. I. ст. 346.

Самий навіть Петроград будували вкраїнці, як будували вони і північні канали...

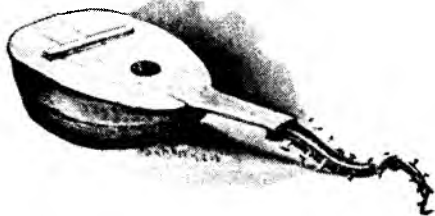
Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: „Пришельцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій конесторіи, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царекѣ до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, неправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проновѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, виѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое з вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т. д. и т. д.“¹⁾... Коли сюди добавимо, що вкраїнці були приходецькими, придворними, військовими та закордонними священниками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, --то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росіі українці...

Така була наша культура за давніх віків, такою вона дійшла і до XIX століття.

Література. Про вплив України на Москву кращі праці ось таки. *П. Пекарскій*, Представители Кіевской учености въ поло-

¹⁾ Проф. П. А. Безсоновъ, Вѣлорусскія пѣсни, предисл. ст. VI, 1871 р.

винѣ ХVІІ ст. „Отеч. Зап.“ 1862 р. кн. 2, 3 і 4.—*Ив. Образцовъ* Кіевскіе ученые въ Великороссіи, „Эпоха“ 1865 р. кн. 1. Проти українців.—*С. Любимовъ* Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направленія въ Великороссіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1875 кн. 8 і 9.—*Архангельскій*. Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе южной Руси къ концу ХVІ в. „Кіев. Стар“ 1886 р. кн. 5—6.—*Його ж.* Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особливо гл. II.—*В. Эйнгорнъ*. Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, „Книговѣдніе“ 1894 р. кн. 9—10.—*Його ж.* О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, „Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн.“ 1893—94.—*Пекарскій П.* Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т. Спб. 1862.—*К. Харламовичъ*. Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань, 1914 р.; на жаль, з цієї коптовної праці я не міг скористувати для своєї роботи.—*Архангельскій*. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы ХVІ—ХVІІ вѣка. М. 1888 р.—*А. Пытинъ*. Исторія русской литературы, т. II гл. 8—9, т. III гл. 4, 6 і 8.—*И. Шляпкинъ*. Св. Димитрій Ростовскій и его время. Спб. 1891 р. гл. 2, 3 и 4.—*Н. Θ. Сумцовъ*, О вліяніи малорусской схоластической литературы ХVІІ в. на великорусскую раскольниковую литературу ХVІІІ в. „Кіев. Стар“ 1895 р. кн. 12.—*Мочульскій*, Отношеніе ю-р. схоластики ХVІІ в. къ ложноклассицизму 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1904 р. кн. 8. Див. ще літературу вище на ст. 44—16, 48, 49, 53, 56—57.

III. Українська культура XIX-го віку.

XXI.

Тереходжу тепер до української культури XIX-го віку. Тут мова моя буде короткою, бо культура ця всім добре відома, та й про неї легше довідатись по відповідних книжках.

З самого кінця XVIII-го віку та з початку XIX-го, коли скрізь по слав'янських землях прокотився рух національного одродження, цей рух захопив і Україну, вже тоді добре роз'їджену державною нівеліровкою та русифікацією. Стара Україна прокинулась і одразу ж твердо стала на міцний народній ґрунт.

За XIX вік *література* наша зросла, одразу перейшла на щиру народню українську мову і стала врівень з великими світовими літературами. Літературна нива наша знає сотні призвищ, і серед їх знаходимо силу поважних, як от: Котляревський, Гулак-Артемівський, Кухаренко, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Стороженко, Куліш, Тарас Шевченко, Марко-Вовчок, Печуй-Левицький, Мирний, Глібов,

Руданський, Старицький, Свідницький, Коцюбинський і сила-силенна інших.

Сюди ж треба додати славних письменників за кордону, з Галичини, як от: Маркіян Пашкевич, Іван Вагилевич,

Яків Головацький, Іван Франко, Фелькович, Стефаник, Бордуляк і теж ще силу силенну.

Маркіян Пашкевич (1811 - 1843), письменник галичанський; він перший почав писати в Галичині гарною народньою українською мовою.

Наша література зразу стала на певний народній ґрунт, одразу виявила себе великою демократичністю. От чому на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі; твори Шевченкові перекладено майже на всі великі світові мови, як перекладено їх і на всі слав'янські мови; ці переклади на світові мови почалися ще з 50-х років минулого століття, коли було перекладено на французьку та німецьку мови твори Квітки-Основ'яненка та Марка Вовчка, і переклади ці не припиняються аж до нашого часу¹⁾.

¹⁾ Див. *Т-ий*, Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы, Одесса, 1879 р.—*Зінківський*, Шевченко

Багато нашої літератури перекладено на російську мову; згадаймо хоча б, що твори Квітки-Основ'яненка перекладали Погодин, Даль, А. Н. Островський, а твори Марка-Вовчка перекладав сам Тургенів.

Кращі твори світової літератури тепер майже всі перекладено на українську мову, і переклади ці зроблено з усіх мов, з усіх часів. Переклади ці почались дуже давно і йшли до того часу, поки їх не заборонили нам,—Гребінка ще р. 1836 переклав на нашу мову „Полтаву“ Пушкіна (1828 р.),—в недов-

Грицько Квітка-Основ'яненко (1778—1849), батько української повісти.

гім часі, як вона з'явилась у світ. В старі часи на українську мову переклали: Мазюкевич та Огієвський — байки

в світлі європейської критики, „Писання“ т. II, Львів, 1896 р.— Див. ще С. *Ефремовъ*, Історія укр. письменства, ст. 273. Про перші переклади див. у М. *Комарова*, Показчик нової Української літератури, К. 1883 р.

Александр Афанасьев-
Чужбинский (1817
—1875), укр. поет.

Євген Гребінка (1812—
1848), український поет-
лірик та байкар.

Володимир Александров
(1825—1893), укр. поет.

Леонид Гаїбов (1827—
1893), славний укра-
їнський байкар.

Яків Щоголів (1824
—1898), укр. поет.

Олекса Стороженко (1805
—1874), видатний укра-
їнський письменник.

Володимир Самійленко
(род. 1864 р.), україн-
ський поет-сатирик.

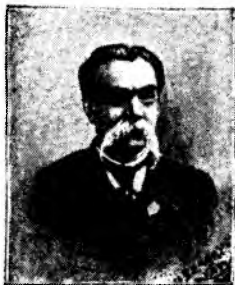
Борис Дмитрович Грінченко
(1863 — 1910), видатний
український письменник.

Олександр Кониський
(1836—1900), славний
укр. письменник.

Михайло Коцюбинський
(1864—1913), видат-
ний укр. письменник,
художник—психолог.

Михайло Старицький (1840—
190), славний український
поет і драматург.

Іван Левницький - Печуй
(род. 1838 р.), славний
укр. повістяр, батько укр.
роману й повісти.

Криловъ р. 1853, Куліш перекладав Шекспира, Білик р. 1873 переклав „Записки Охотника“ Тургенева, Руданський переклав р. 1872—1876 „Іліаду“ Гомера, А. Потебня перекладав „Одисею“ Гомерову¹⁾, Максимович переклав наш давній „твір „Слово о Полку Игоревѣ“, Ніщинський р. 1883 переклав „Антигону“ Софоклову, О. Пчілка перекладала р. 1881 з Гоголя, і т. д., і т. д., — все краще з світової літератури вже перекладено на нашу мову²⁾.

Петро Ніщинський (1832—1896), перекладав класичні твори на укр. мову.

В XIX віці теж не забували духовної потреби нашого народу, — і священники Бабченко, Гречулевич та Опатович визволенному з кріпацтва народові дали багато книжок казань та оповідань з святого письма. Згадаю ще, що Куліш, Полуй, Лободовський та Морачевський дали нам дуже гарні переклади св. письма на щиро-народню українську мову³⁾.

¹⁾ Див. *М. Сумцов*, Філологічна вага перекладу Потебні „Одисей“, „Записки“, Київ, т. VI, 1909 р.

²⁾ Про ці переклади див *М. Комарова*, Показчик.

³⁾ Про нову укр. літературу дивись: *Пытинъ и Спасовичъ*, Історія славянських літературъ, 1879 р., т. I.—*Н. И. Петровъ*, Очерки історії української літератури XIX ст., К. 1884 р. 457 ст.—*Дашкевичъ*, Отзвъ о сочиненіи г. Петрова, „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій, Спб. 1888 р., дуже цінна праця.—*Ом. Огоновський*, Історія літератури рускої, ч. I—IV, 6 томів, Львів, 1887—1894 р., друкувалась в „Зорі“ з 1886 р.; ч. I: XI—XVIII в.; ч. 2: поезія XIX в. (2 томи), ч. 3: белетристика XIX в. (2 томи), ч. IV: історія укр. етнографії. — *Ів. Франко*, Южно-русская література, в 81 т. „Энциклоп. словаря“ Брокгауза і Ефрона.—*Ол. Грушевський*, Сучасне укр. письменство в його

XXII.

А народня література наша по праву бере перше місце серед світової літератури. Творча продукція народу нашого дуже велика,—він утворив силу пісень, казок, переказів, оповідань, легенд, прислів'їв, загадок і т. и. Наукове дослідження нашої народньої літератури стоїть дуже високо серед світового фольклору і ми маємо тут силу поважних праць.

В межах сільського життя народня українська поезія тягнеться безкраєю червоною ниткою од колиски до могили. В цю поезію входять всі кращі надії народу, його сподівання і побажання, тихі кохання молоді, бойові поклики войовників, тишовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, безнадійний плач

Славна українська письменниця Марко-Вовчок (Марія Марковичка, 1834—1907); твори її щиро народні і змістом і мовою.

типових представниках, „Літ.-Наук. Вістн.“ 1907—1908 р. — *Б. Лепчий*, Начерк історії укр. літератури, Коломия, 1909 і далі.— *Ів. Франко*, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910.— *О. Барвінський*, Огляд історії українсько-руської літератури (шкільний підручник), Львів, 1910 р.—*С. Єфремов*, Історія укр. письменства, К. 1917 р., вид. 3, з одмінами.

сироти чи вдови, стогін зруйнованої п'линицею семні, журливі старечі пісні, віршування школярів, казки та загадки на вечерицях, страшні оповідання або весела сміховина,—все це велика скарбниця, віками утворена народом нашим, і давно вже всім світом признана за найкращу¹⁾.

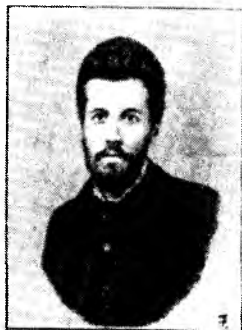
¹⁾ Див. про це *Проф. Н. Сумцов*, Вага і краса української народної поезії, *Харьків, 1910.*—*Його ж*, Діячі українського фольклору, *Харьків, 1910*, з XIX т. „Сборн. Харьк. Ист.- фил. Общества“, тут перелічено все, що написано в нас про український фольклор.—*А. Пытинъ*, *Исторія русской этнографіи*, т. III: *Этнографія малорусская*, *Спб. 1893.*—*Б. Гринченко*, *Литература украинскаго фольклора (1777—1900)*, *опытъ библиографическаго указателя.*

До нашого часу вже досить багато записано од народа всяких оповідань, приказок, казок, пісень, апокрифів та легенд. Згадаю тут такі найкращі до вивчення мови праці: *Антонович і Драгоманов*: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, *Київ, 2 томи, 1874—1875 р.*; *Я. Головацький*: „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, 4 части, *Москва, 1877—1879 р.*; *П. Куліш*: „Записки о Южной Руси“, 2 томи, *Спб. 1856—1857 р.*; *Пл. Лукашевич*: „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“, *Спб. 1836 р.*; *М. Максимович*: „Украинскія народныя пѣсни“, 3 кн., *Москва, 1827, 1834—1849 р.*; *А. Метлинскій*: „Народныя южно-русскія пѣсни“, *Київ, 1854 р.*; *П. Чубинскій*: „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“, 7 томів, *Спб. 1872—1878 р.*; *И. Рудченко*: „Чумацкія народныя пѣсни“ *К. 1874 р.*; *Його ж*: „Народныя южно-русскія сказки“, 2 вип. *1869—1870 р.*; *М. Номис* (Симонов): *Українські приказки, прислів'я і таке инше*, *Спб. 1861 р.*; *Б. Гринченко*: „Этнографическіе матеріали“, 3 томи, *Чернігів, 1895—1899 р.*; *Його ж*: „Изъ усть народа“, *Черн. 1900 р.*; *Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка* видає „Етнографічний Збірник“, вийшло 34 томи.

Українські письменники в Галичині.

Проф. Іван Франко (1856 — 1915), славний український вчений і поет.

Василь Стефаник (род. 1871 р.), видатний український мистецтвозець.

Богдан Лешчынський (род. 1872 р.).

Осер Малаківський (род. 1867 р.).

Проф. Василь Щурат (род. 1872 р.), письменник і вчений.

Українські письменники з Буковини.

Данило Млака (Сидор Воробкевич).

Осси Федькович (1814—1888),
видатний поет.

Наша драматична література, що завше і в давніші віки була у нас поважною, набула собі великої ваги. Тут ми маємо твори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка і силу інших. І не дивлючись на всякі заборони і погроми, театр український придбав собі почесне місце серед театрів Європи, маючи такі славні прізвіща, як от Кропивницький, Саксаганський, Карпенко-Карий, Садовський, Заньковецька¹⁾.

Багато земляків наших одірвались од рідного ґрунту і перейшли на ґрунт московський. Але й там вони виявили талановитість нашу, вславили себе і свою Україну. Згадаймо хоча б наших Рубана, Максимовича-Амбодика, Козицького, Сохацького, Капниста, Богдановича,

¹⁾ Про український театр XIX в. див. *Spectator*, З російської України, „Літ.-Наук. Вісник“ 1899, II.—Корифей української сцени, К. 1901.—*Гн. Хоткевич*, Сумний стан теперішнього українського театру, „Літ.—Наук. Вісн.“ 1900, II.—*Старицька-Черняхівська Л.*, Двадцять п'ять років українського театру; спогади та думки; К. 1908 р. 118 ст. з „України“ за 1907 р. кн. 10—12.

Бантиш-Камениського Наріжиного, Гидича, Гоголя, Короленку, філософів Д. Велланського та П. Юркевича і силу інших.

XXIII.

Раніше вилічував вам славних наукових дослідників за віки XVI, XVII та XVIII; згадаю ще, що за вік XVIII Україна дала багато наукових сил, що працювали навіть за кордоном на заході, а коли в Москві заснований був перший в Росії Університет, то професорами там було багато українців. Так, в XVIII віці відомі: Огісвеський, син нижньєського сотника, з р. 1783 доктор Геттингенського Університету; Квятковський, з р. 1784 доктор Кенігсберзького університету; Тихорський, з р. 1765 доктор Лейденського університету ¹⁾. Професорами в Московськїм Університеті в XVIII віці були: Аршеневський, з р. 1788; Панкевич, з р. 1791 професор математики; Антопський-Прокопович, професор природознавства, Сохадський—проф. філософії, Вазилевич—проф. патології, Андрієвський—проф. „скотоврачебної науки“, і т. д. і т. д. ²⁾.

В Академії Наук ще з початку її було багато українців-академіків, як от Козицький, Мотонис і багато інших.

За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових. І зараз українська наука може сміло ставати поруч з західною наукою.

Я тут тільки нагадаю славні прізвіща українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій; Балудянський (перший

¹⁾ Див. про них *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. 335—342.

²⁾ *Ibidem*. Довгі списки українців, що вславили себе в Росії, див. при кожному томі, в кінці, Актів *Н. Петрова*.

Українські артисти.

Микола Тобилевич
(Садовський, род. 1856
р.), славний укр. артист.

Оланас Тобилевич (Сакса-
гацький, род. 1859 р.),
славний укр. артист-комік.

Іван Тобилевич (Карпенко-
Карий, 1845—1907), укр.
артист-комік.

Ганна Затиркевич-Кар-
шивська (род. 1856 р.),
славна укр. артистка-комік.

Українські артисти.

Марія Адасовська —
Заньковецька, славна
українська артистка.

Марко Кропивницький
(род. 1841 р.), славний
український артист.

Л. Лыницька, видатна укра-
їнська артистка.

Д. Гайдамака, укр. артист.

ректор Петроградського університету), О. Бодянський, Ф. Вовк, Іван Горбачевський (ректор Празького університету), М.

Ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемівський (1790 — 1866), перший за Котляревським видатний український письменник.

Грушевський, Гулак-Артемівський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, Дашкевич, М. Драгоманов, А. Єфименко, П. Житецький, Зобков (проф. Загребського університету), Е. Калужняцький, А. Колесса, М. Костомаров, А. Кримський, Василь Кукольник та Іван Орлай—перші директори Ніжинського лицейу кн. Безбородько, І. Луцицький, М. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, Ом. Огоновський, М. І. Петров, Д. Пильчиков, А. Потебня, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Сумцов, І. Франко, П. Чубинський,—і велике число інших.

Всі вони повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні і більшість з їх добре відома навіть в Європі.

Українська преса не мала родючого ґрунту, бо нам її завше кренко забороняли. Але скільки здатний народ наш і в цій справі, ясно показує журнал наш „Основа“, що виходив ще в роки 1861 та 1862,—журнал цей стояв в рівні з великими „товстими“ журналалами інших народів. Але „Основу“ нам хутко закрили і прийшлося переноситись за кордон, де й почали у Львові видавати журнал „Правда“ з 1867 року.

Мушу згадати тут славний журнал наш „Кіевская Старина“, що за 25 років свого життя (з 1882 р.) чесно

працював на полі наукового вивчення українського життя ¹⁾.

А наша Академія „Українське Наукове Товариство імени Шевченка“ у Львові за 45 років свого існування (з р. 1873) придбало собі почесну славу і серед усіх слав'ян, і навіть в Європі. Поскільки можна було, воно згуртувало круг себе всі видатні наукові сили і розробило величезну наукову роботу,—воно видало більше 120 томів „Записок“ і більше сотні томів всяких інших видань ²⁾.

Не могу не згадати тут і тих славних приятелів наших, що багато попрацювали на нашому ґрунті і боронили нас в найнаганші часи,—це славні академики: П. И. Срезневський, А. Пинин, В. Перетць, Ф. Корш, А. Шахматов і інші.

XXIV.

Я ще мушу зазначити, що українська культура завше одзначалась великою, справжньою демократичністю. Українці вь Москві за XVI—XVII—XVIII віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад,—все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим,—вона завше була вільною і рівною всім.

¹⁾ Про нашу пресу див. *Б. Грінченко*, Тяжким шляхом, про українську пресу, К. 1907 р.

²⁾ Про його діяльність див. *В. Дорошенко*, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 1914 р.

Пагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчались: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, ратушних чиновників 2, кунецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремесників 7, мужичих дітей 39...¹⁾. І ці

Вільна рада козацька (з старого малюнка XVIII віку).

мужичі діти часто з Академії їздили за кордон і в закордонних університетах кінчали своє виховання... Паша Академія того часу була всесословною і тильки з р. 1784,

¹⁾ Н. П. Петровъ, Акты, т. I, ч. II ст. VII.

коли духовенству було наказано приписатись до якогось сословія, ¹⁾ ця Академія стає потроху духовною. В самій Академії розпорядок був цілком демократичним, і ще навіть р. 1759-го вибирають „вольними голосами кандидатів на должности учителей“ ²⁾, — виборне начало в Академії скасував тільки митрополита Гавріїл Кременецький (1770—1783).

Всі міста на Україні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше одповідали тій громаді, що їх поставила.

Іван Котляревський (1769—1838), автор «Енеїди» р. 1798. Батько нової української літератури.

Наша література з самого початку XIX віку визначається великою демократичністю. Письменники наші не

¹⁾ Ibidem, т. V ст. VII. Див. „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп“. т. XXII, № 15978 ст. 905—907 і № 15981 ст. 908—1005.

²⁾ Ibidem, т. II ст. 316.

могли коритись тому станові, який завела у нас Катерина, не могли легким оком дивитися на тяжке кріпацтво ще ось недавно вільного народу. І вже Котляревський р. 1798 в своїй „Енеїді“ став проти кріпацтва, — описуючи пекло, він запряторив до його найперше панів і послав їх на великі муки.

У Котляревського читаємо:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...

І пани терять ту саму муку, що нею за життя свого мордували кріпаків:

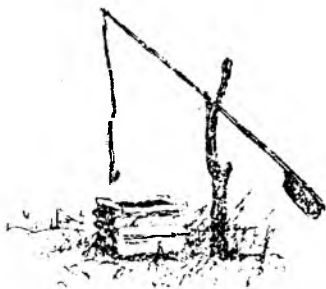
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли якийсь з них приставав... ¹⁾.

Стали проти кріпацтва Гулак Артемовський („Пан та собака“ 1817 р., „Солопій та Хівря“), Квітка - Основ'яненко („Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козыр - Дівка“, „Щира любов“, Марко Вовчок („Ледациця“, „Інститутка“, „Викуп“, „Максим Гримач“, „Козачка“ і інші), а особливо Т. Шевченко ²⁾. В справі визволення народу од кріпацтва наші письменники зробили багато, наша література першою повстала проти цього кріпацтва.

¹⁾ Твори Івана Котляревського, 1909 р., ст. 58.

²⁾ Див. *Ан. Василько*, Українська література і кріпацтво, К. 1911 р.

От така наша культура. Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слав'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць. Я не міг тут докладно розказати про всю нашу культуру, про все те, що утворив талановитий український народ, — на все це був би потрібний окремий курс, і про це ви почуєте на всіх лекціях, що читатимуться тут. Проте вже й з того, що я розказав, можна ясно бачити, що народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя...

IV. Тернистим шляхом.

XXV.

Я підходжу тепер до найсумніших сторінок українського життя. Талановитий народ наш утворив свою велику культуру, і цю ж саму культуру поніс він і до Москви, і, як ми бачили, поміг і Москві звестись на ноги, поміг їй вибитись на культурну дорогу, щиро оддав їй все, що тільки мав.

Народ наш утворив велику культуру, і міг сподіватись, що такою ж великою поессе її й далі. Проте культуру нашу було перервано, її глибшому розвитку силою заступили дорогу. От про це я й хочу розказати тепер,—розказати, яким тернистим шляхом йшов народ наш за останні віки.

А ні оден народ не знає такого тернистого шляху, якого зазнали українці. Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з щирим серцем освічених людей, а сама Москва тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилась на нас оком дужчого силою, дивилась, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче приймали й самих нас, проте завше тільки й марили, аби

й нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміни наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві, щоб показати, що українці—той же само московський народ, а мова наша—тільки наріччя їхньої...

Москва ненавиділа всіх, хто не був москалем. Чужинців на Москві часто катували. Лікаря Леона, що не врятував сина великого князя Івана Молодого, скатували на смерть. Лікаря Антона, що теж не врятував одного царевича, зарізали як овечку... Паляканий таким катуванням, архитектор Аристотель Фіоравенти, що приїхав на Москву з Венеції, став проситись додому, але великий князь звелів його за це схопити, ограбити і вкинути в в'язницю¹⁾... Взагалі, на Москві чужинців одпускали з неохотою, аби вони не розславили Москви; згадаймо Максима Грека: скільки він не просився додому, його не одпустили...

Акад. Пипин ось так характеризує стару Москву: „Поглощенная задачей созидания государства, все больше уходившая в свое исключительное мировоззрѣніе, Москва вмѣстѣ съ тѣмъ впадала в ту религиозную и національную нетерпимость, которая должна была закрыть ее китайской стѣной отъ всякихъ иноземцевъ и иновѣрцевъ, порождала крайнее національное высокоомѣріе, а наконецъ преграждала путь къ просвѣщенію: потому что національное высокоомѣріе было вмѣстѣ религиознымъ фанатизмомъ, и все иновѣрные народы представлялись погаными, съ которыми нельзя имѣть общенія... Заподозрѣны были сами греки, Литовская Русь

¹⁾ А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 304.

и Малая Русь также оказались подь большимъ сомнѣніемъ.. Впослѣдствіи, московскіе люди, съ отличавшимъ ихъ высоко-мѣріемъ, относились свысока и недовѣрчиво къ западно-русскимъ богословамъ“¹⁾...

Вчений Пуфендорф ось так характеризував москалів в своїй книжці: „Вступ до історіі европейських держав“, що був перекладений за царя Петра I на московську мову: „Зазорны же русскіе и невоздержательны суть, свирѣны и кровежаждущи челоуѣцы, въ вещахъ благополучныхъ безчинно и нестерпимою гордостью возносятся; въ противныхъ же вещахъ низложеннаго ума и сокрушеннаго; ко прибыли и лихвѣ, хитростью собираемой, никакой же народъ наче удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и якоже всѣ игры, въ боляхъ и ранахъ у нихъ состоятся, тако бичевъ и плетей у нихъ частое есть употребленіе“²⁾.

Бужинський, що перекладав цю книжку Пуфендорфову, проминув був нечемне це місце. Але цар, довідавшись про пропуск, звелів Бужинському нічого не минати в книжці...

Кращі сини України не корились московській нівеліровці і не забували про культурність свого народу. Роздратований гр. П. Румянцев писав р. 1760-го про українців-патріотів: „Эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе, и нигдѣ нѣтъ ничѣго хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободнаго,

1) Ibidem, ст. 303, 318.

2) *Акад. Пекарскій*, Наука и литература при Петрѣ I, 1862 р., ст. 396.

чтобъ имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть—то лучше всего“¹⁾...

Проте в цих словах роздратованої людини чимало есть і святої правди...

В Київі ще здавна, бувало, скося поглядали на Москву. „Въ Кіевѣ—пише акад. Пипин—относились къ московскимъ людямъ съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ, какъ къ людямъ невѣжественнымъ, — что и подтверждалось тѣмъ фактомъ, что Москва нуждалась въ помощи Кіевлянъ въ тѣхъ книжныхъ дѣлахъ, которыя были тогда ея первостепеннымъ церковнымъ и государственнымъ интересомъ и гдѣ у москвичей въ самомъ дѣлѣ не доставало иногда простого знанія грамматики. Такое недовѣрчивое отношеніе къ московскимъ людямъ мы встрѣтимъ не только у наиболѣе ревностныхъ приверженцевъ кіевской школы, но даже у такого мирнаго человѣка, какъ Димитрій Ростовскій“²⁾.

Пречиста Печерська, заступниця Боголюбивої України: з «Службівка» 1629 р.

1) Проф. М. С. Грушевскій, Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е. Спб. 1906 р. ст. 397.

2) А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р. ст. 341.

XXVI.

 країни на Москві завше були поваторами, завше перед вели у всяких новинах та реформах. Це були дрозжі культурні,—і не дурно ж богобоязлива Москва прозивала їх еретиками.

Сама Москва, особливо її вище духовенство, були страшенно консервативними. „До насъ положено,—лежи оно такъ во вѣки вѣковъ“, — це була найперша заповідь на Москві.

Тому не диво, що на Москві вкраїнців не злюбили і завше скоса поглядали на їх та їхню науку, особливо вище духовенство.

Українська церква, що віки була вільною і незалежною, набула собі своїх притаманних звичаїв. „Московскіе люди—пише Пипин—не понимали возможности подобныхъ мѣстныхъ отличій,—хотя само благочестіе московское отличалось яркимъ, именно мѣстнымъ характеромъ; впослѣдствіи восточные патріархи указывали такія мѣстныя черты въ московской церкви и при этомъ объясняли, что различіе въ обрядахъ не вредитъ существу вѣры, что обрядъ не есть „догматъ“ (какъ думали въ Москвѣ); но московскіе люди были убѣждены, что ихъ церковныя формы — единственныя правильныя, и обличали въ неправославіи тѣхъ, у кого находили какія-либо отличія отъ московскаго обряда, „прибылыя статьи иныхъ вѣръ“. Такъ они обличали грузинъ, а наконецъ самихъ грековъ; армяне считались прямо еретиками; западно-русскихъ людей перекрещивали“ ¹⁾...

І коли українець попадався до рукъ цієї консервативної партії, він не міг легко вийти на волю. Так, р. 1561 до

¹⁾ Історія русскої літератури, т. II ст. 321.

Москви приїхав українець-чернець Яків (Ісаія) Кам'янчанин, де його й спіткали всякі „бесчестіє, и злостраданіє, и озлобленія и наруганіє“,—вороги зняли поголоску, ніби Яків еретик.

І бідного монаха схватили і вислали перше до Вологди, а потім заслали в Ростов; там його вкинули у в'язницю, де Яків й проседів довгих 20 років і написав де-кільки своїх гарних творів ¹⁾...

Українці на Москві дуже визначались своєю культурою, і через це їх завше прозивали еретиками та винуватили в вольнодумстві. Так, скажемо, ось в яким печуванім вольнодумстві винуватили нашого Зизанія: він пише в своїй книзі „прилоги изъ книгъ Єзопа, франкского мудреца“, винуватили його ще й за те, що він „и огонь и звѣзды, что на тверди небесной“, прозывает животными та звірями ²⁾, — цеб-то пише про зодіаки (називає зодіаки Рака, Овна і т. и.)... Винуватили його вь тому, що він в книзі своїй писав „о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣнии солнца, о громѣ и молніи, о Перуупѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ, потому что тѣ статьи изъ книги Астрологін; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріємъ нашимъ не сходна“ ³⁾...

¹⁾ Проф. Д. И. Абрамовичъ, Къ литературной дѣятельности мнха Кам'янчанина, 1913 р., ст. I—X; вид. „Общ. Люб. Др. Письм.“ № 181. Див. ще рецензію І. Огієнко, „Україна“ за 1914 р. кн. I ст. 123—125.

²⁾ Проф. П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, какъ писатель, Спб. 1880 р. ст. 35.

³⁾ А. Пытинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 323.

На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Україні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополіта Петро Могила в своїм „Требнику“ р. 1646-го. От же на

Крѣщеніе стое, ꙗкоже по-
груженіемъ всегѡ къ водѣ,
сице и ѡблѣніемъ водою
ѡ керухъ главы, чрезъ все
тѣло съвершенно быка-
еть. Точію сіе ѡпасно да
хранити, еже трижды по-
гружати, или трижды
ѡблѣтити крѣщеніемъ.

Москві це була вже ересь, бо там хрестили тільки „погруженіем“. І коли на Москві дознались, що „въ крещенъе де въ Києвѣ обливають“, з цього счинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по своєму¹⁾... Так, собор 16 дек. 1620 р. з патріархою Філаретом на чолі постановив перехрещувати ви-

3 «Требника» митрополіта П. Могилы р. 1646 ст. 8: можна хрестити й «обливаніємъ».

ходців з Литви та Польщі²⁾. А р. 1629 сцанали українця старця Варсонофія; він не міг пригадати, як його хрестили, і тому звелено було хрестити його вдруге³⁾...

Про це акад. Нишин пише: православних українців, „приходившихъ въ Москву, перекрещивали какъ язычниковъ или полныхъ еретиковъ, пока, наконецъ, восточные патріархи втолковвали, что перекрещивать даже латинянъ противно

1) „Русск. Историч. Библиотека“, II, 601—602.

2) Потребникъ мірской и иноческій 1639 р., ст. 338—343; див. Н. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, ст. 100.

3) „Русск. Ист. Библ“. II, 601—602.

церковнимъ правиламъ,—для принятія ихъ въ православную церковь достаточно було муропомазаніе, такъ какъ обрядъ крещенія надъ ними былъ уже совершенъ“¹⁾...

А р. 1655-го на Москві розбірали важне питання,—чи то можна пускати українців до церкви і чи можна ходити до їх з требами. Архієреї не порішив такого складного питання і передав його Никону, а патріарха й наказав: „Если кто не истинно крещень, обливанъ, тѣхъ крестити снова, а умершихъ погребати“²⁾...

Тому нема нічого дивного, що вже р. 1653 Іван Перонов, що мав тоді велику силу, просив царя: „Ахъ, увы, благодестивый царю! Воими гласу и моленію твоихъ государевыхъ богомольцевъ... Молимъ тя, и наки молимъ ты, государь, иностранныхъ иноковъ, ересей вводителей, въ советъ не принимай“³⁾...

Звичайно, це був натяк на вкраїнців...

І навіть пізніше крепко наказували, аби українців коли вони приїзять до Москви,—„крѣпцѣ въ вѣрѣ свидѣтельствовати“⁴⁾...

А в кінці XVII-го віку на Москві знялася велика буча про церковну науку українців та про їхню віру,—це в той час, як рішали питання, коли на службі Божій преосуществляються св. Дарі, бо українці учили одне, а на Москві було друге⁵⁾).

1) Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

2) Акты Юридическаго быта Россіи, т. I ст. 274.

3) Прибавленія къ Твор. св. отцевъ, ч. XIX ст. 309.

4) Проф. П. Морозовъ, Теофанъ Прокоповичъ, ст. 58.

5) Днев. про цю бучу у проф. П. Шляпкина, Св. Д. Ростовскій, гл. III і IV.

І духовенство зизом поглядало на українців і кляло їх за їхні реформи,—воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поруч з українцем, не їстиме з ним з одної миски, не питиме з одного посуду ще й тепер...

XXVII.

Книжки українські все сунули та сунули на Московку і вже з початку XVII-го віку вище духовенство повело проти них боротьбу. Твори українські на Москві часто дивували грамотіїв, дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, дивували і змістом, бо вони давали багато новини.

Про українські книжки акад. Пипин каже: „Западно-русскіе писатели предпринимали труды, о которыхъ не думали въ Москвѣ и къ которымъ московскіе книжники были просто неспособны... Таковы были труды по грамматикѣ, словари, катехизисъ, сочиненія историческія, церковныя поученія, наконецъ обширная литература полемическая, стоявшая на уровнѣ той литературы, которая направлена была противъ православія со стороны іезуитовъ“¹⁾...

Вище духовенство почало забороняти українські книжки. Так, ще р. 1627 дек. 1 судили книжку Кирила Ставровецького „Учительное Евангеліе“, бо в цій книжці ніби „сыскались многія ереси и супротивства“. Разом з „Учительнымъ Евангеліємъ“ осудили й інші твори Ставровецького. І з наказу

1) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 318.

царя Михайла Федоровича та патріархи Филарета звелено було „тѣ книги собрати и на пожарѣхъ сжечь, чтобъ та ересь и смута въ мірѣ не была“... І до того ще й крепко наказали, — „чтобъ впередъ никто никакихъ книгъ литовскія печати (цеб-то українських) и письменныхъ литовскихъ не покупали“ ¹⁾...

Проте не дивлючись на цю заборону, книжки українські ширились по Москві все більше та більше, і р. 1672 знову забороняють їх: „во веѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людемъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приосили бы и отдавали бы воеводѣ“ ²⁾...

А коли за патріарху на Москві став Іоаким (1673—1690), людина жорстока і майже без всякої освіти, але з крепкою волею, він зневадив українців і навів на їх цілий погром. Москаль з походження, солдат по службі, Іоаким трохи жив на Україні, і постригся там в ченці (в Межигорськѣм монастирѣ), аж поки не взяв його до себе Никон в свій Іверскій монастир. Сучасник так розказує про Іоакима: він у Никона „грамотѣ началъ учиться, а до того не зналъ оиѣ писанія, развѣ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человекъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и зайцы ловилъ, а у церкви въ рѣдкій великъ день бывалъ“ ³⁾...

¹⁾ Собрание Гос. Грамотъ, III № 77.

²⁾ Див. *Эйнгорнъ*, Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, „Книговедѣніе“ 1894 р. кн. IX—X.

³⁾ Матеріали для исторіи раскола, Москва, 1879 р., т. IV ст. 227.

Проте Іоакимові випала щаслива доля і він йшов собі все вгору та вгору. Правда, були в його й де-які неприємности, але він легко збувався клопоту; так, в Новоспаськім

Ворог українців, патріарха московський Іоаким (1673 — 1690); палив наші книжки, забрав від Москву нашу церкву.

монастирі він годував братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели р. 1664-го в Чудів монастир. Тут як раз пустили поголоску, що Іоаким не право вірує. Взяли сердегу на донит, і майбутній патріарха щиро признався: „азь, государь, не знаю ни старыя вѣры, ни новыя, но что велють начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ“ ¹⁾...

І за цю легку вдачу полюбилі Іоакима московські правителі, полюбилі за те, що він „валяся подь ногами ихъ“.

І от цей Іоаким, ставши за патріарху, і виступив люто проти українців. Він бачив, як вся Росія зачитувалась україн-

¹⁾ Ibidem.

ськими книжками і почав лякатись, аби од книжок тих не пішло якоїсь ереси... І патріарха настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато вкраїнських книжок, ніби боронячи народ православний „отъ прелести латинскія, еже кievскія новыя книги утврждають“. І от ці „новыя книги“ і були засуджені на соборі 1690 року,—собор осудив книжки С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галитовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших. Собор осудив українські книжки і наклав на їх „проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо“ ¹⁾.

Іоаким проклинав ті книжки, що їх він сам читав людям в церкві, що сам цар розсилав їх по церквах ²⁾... Прокляли навіть книжки Славинецького, що були надруковані в Москві, що їх читали всі, навіть такі його книжки, як от „Обѣдъ Душевный“ 1681 р. та „Вечеря Душевная“ 1683 р., про які сучасник писав: „иже аще кто отъ благочестивыхъ читателей сіи двѣ книги со вниманіемъ чести потщится, во истину можетъ умилитися... азъ же обрѣтохъ въ сихъ книгахъ многу себе пользу“ ³⁾...

Проте а ні анафема, а ні катування не спинило українських книжок і число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки читались ще більше. „Сжигая на своихъ площадяхъ книги „литовскія печати“—каже дослідник—Москва въ то же время пользуется тѣми же книгами“ ⁴⁾! І справді, скажемо, „Кириллова Книга“ р. 1644 та „Книга о

1) Проф. П. Морозовъ, *Op. cit.* ст. 60.

2) Див. вище, ст. 73.

3) Рукоп. Синод. Библиотеки № 387 л. 35, р. 1696.

4) Проф. А. Архангельскій, *Изъ лекцій*, ст. 509.

вѣрѣ“ 1646,—це головні підвалини московських старовірів, а проте книжки ці... простісінькі вибірки із українських творів ¹⁾...

І не дивлючись на заборону собора, українські книжки ширились собі спокійненько, всі їх охоче читали та щиро поважали... І дивнее диво: року 1690 на „Требник“ Могилин наклали анафему, а через два роки, р. 1692 архієпископ Афанасій, близький Іоакимові, правив службу з цього ж самого „Требника“ ²⁾...

Так палили наші книжки на Москві. Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви...

XXVIII.

Русифікація України почалася поволі, але почалася дуже давно. Ще навіть сам „тишайший“ цар Олексій Михайлович в своєму маніфесті про згоду з Б. Хмельницьким вже наказував українцям: „раздѣленіє съ поляками сотворите какъ вѣроу, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите...“ ³⁾.

І почалась русифікація з отсих хохлів, а скінчилась душею...

І вже хутко по згоді України з Московією Україна плаче в одному творі:

1) Ibidem.

2) Проф. И. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 129.

3) „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи“, т. I.

„О Боже мій милостивий!
Воззри на плач мій ревнивий!
Де бідниця єсть така,
Як я, Росія Малая?
Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хоче загубити,
В ложці води утопити“... 1).

Петро I любив Українців за їхню владчу та розум, кликав їх до себе, охоче приймав на службу і давав їм великі посади. Проте він ненавидив Україну за її повсякчасні поривання до волі, за тверду оборону старої автономії. Ця автономія, старожитні права українські завше муляли йому очі.

Повстання Мазепи не налякало Петра і він наважився „Малю Росію къ рукамъ прибратъ“. Він рішуче повів боротьбу з нею і поніс на Україну люту русифікацію і в цьому замірі не спинявся і все своє **ЖИТТЯ...**

Гетьман Іван Скоропадський (1708 — 1722); за його часи Петро I Україну до рук прибрав, хоч гетьман і був проти того.

1) „Плачъ Малої Россіи“, певно з 1658 р. Див. *проф. Н. Петрова*, Очерки, ст. 35—37.

Всіх гетьманів винуватив цар у зраді; „всімъ извѣстно — писав він р. 1723-го—что со временъ перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками“¹⁾...

І Петро зводив з світа Українських козаків, що ними держалася тоді Україна, зводив їх, де тільки міг. Сила наших козаків полягла, коли будувала Петроград,—і московська столиця стоїть на українських костях... Про це плакав наш Шевченко:

Царю проклятий, неситий,
Гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками,
Поставив столицю
На їх трупах катованих...²⁾.

Сила українців загинула на важких роботах на півночі, де вони будували великі водні канали, скажемо, Ладожський канал, фортецю св. Хреста і т. и.; сила козацтва загинула в Дербентськiм поході... За чотири роки (1721—1725) цієї каторжної роботи загинуло козаків більше 20 тисяч, не лічучи тих, що вернулися каліками...³⁾.

За козаків і за весь народ український голосно заступився тодішній наказний гетьман Павло Полуботок. Він ба-

1) Вантышъ-Каменскій, ст. 430.

2) Кобзарь, вид. 1907 р. Спб., ст. 178, „Сон“.

3) Проф. М. Грушевскій, Очеркъ исторіи укр. народа, вид. 2-е, ст. 346. Див. Ол. Родаков, Українські козаци на Ладожськiм каналі, „Записки“, Львів, т. 12.

чив, як гине Україна, як її скрізь занесли москалі, як нищили старі права українські. Запеклось йому серце і він сміло почав домагатись, аби вернули Україні одняті права...

Петро I розсердився на Полуботка і звелів йому покинути Україну і їхати до Петрограду. Полуботок, хоч і знав, що їде на кару, проте слухняно поїхав і весь час в Петрограді заступався за свою отчизну. Почалась звичайна московська „волокита“, гетьманові все не давали певної відповіді і він бачив, що тут тільки знущаються над Україною...

І здивавши царя, Полуботок сміло та гнівно одчитав його гіркими словами: „Знаю, царю,—казав він—і бачу, що ти без жадної причини руйнуєш мою отчизну, нищили права, що батьки твої та й сам ти прилюдно признали... Щоб звести з світа козаків, ти женеш їх на каторжну працю, силуєш їх конати канали в твоїй безкрайній Росії, силуєш їх сушити непроходимі болота, і вони тисячами мруть з холоду та голоду і тілами своїми угноюють тобі землю...

Ти одняв у нас право вільними голосами настановляти собі гетьманів та старшину; ти насилаєш до нас суддями москалів, що не знають нашого права і тільки люто знущаються з нас... Кидать народи в неволю і панувати над рабами: -це ж діло азійського тирана, а не християнського монархи...

Дозволь, царю, останній раз застерегти тебе, що з твого катування не буде тобі жадної користі... І не буде тобі слави, бо ти силою та кривдою правиш Україною...

Знаю, що, по звичаю московському, ждуть мене важкі вайдани, що вкинуть мене в холодну та темну тюрму, де й загину я з голоду... Але що мені з того?.. Я борюся Укра-

Іну і радий скоріше піти на люте катування, ніж бачити, як гине народ український...

Роздумайся, великий царю... Будь певний, що покличуть й тебе на суд перед Царя царів і тоді даси ти одповідь за всі свої кривди, що їх чиниш народові українському¹⁾...

Мученик за волю України, наказний гетьман Павло Полуботок. Род. коло р. 1660-го, помер 18 дек. 1724 р. в Петропавлівській тюрмі.

Розлютований

Петро перебив цю мову Полуботкову; він гнівно крикнув: „Не одніть оковы, а смерть ождидаєть тебя“, і тут же вирік йому смертну кару... Гетьмана схватили і 10 ноября 1724 р. вкинули в Петропавлівську тюрму...

Але не довго катували Полуботка: хутко й смерть йому прийшла.

Розказують, коли Петро прочув, що Полуботок тяжко за-

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, *Исторія Малой Россіи*, вид. 4, К. 1903 р. ст. 431; покликається на *Annales Шерера 1788 р.*, де промова ця надрукована французською мовою; крім цього, промову Полуботкову надруковано в „*Исторіи Руссовъ*“, М. 1816 р. ст. 229—230, але в трохи иній редакції, і в історії Маркевича, М. 1842 р. т. II ст. 577—579; більшість дослідників вважають промову Полуботкову апокрифічною. Про Полуботка див. А. М. Ла-

хворів, він послав йому лікаря; але гетьман зрікся лікарства й проказав: „на що мені життя, коли не можу допомогти Україні?“...

А перед смертю Полуботковою прийшов до його Петро і просив помиритись. „Щі, царю,—одповів йому гетьман—не сила твоя вернути життя мені... Скоро вже Петро з Павлом стануть на суд перед Праведним суддею: Він розеудить діла їхні“¹⁾...

Так помер Полуботок, мученик за волю України...

Дальші царі пішли тею ж ворожою дорогою і потроху прибірали Україну до рук своїх, поволі нищили її права. Дойшло навіть до того, що р. 1737 кн. Барятинський арештував увесь кийвський магістрат і при

Передостанній гетьман Данило Апостол (1727—1734).

заревскій, Павелъ Полуботокъ, „Русскіи Архивъ“ 1880 р. кн. I; Вадимъ Модзалевскій, Павелъ Леонтьевичъ Полуботокъ, в „Русскаго Біографическаго Словаря“, Спб. 1903 р.; тут і література.— Н. Гальковскій, Наказной гетманъ Полуботокъ, Лебединъ, 1909 р.

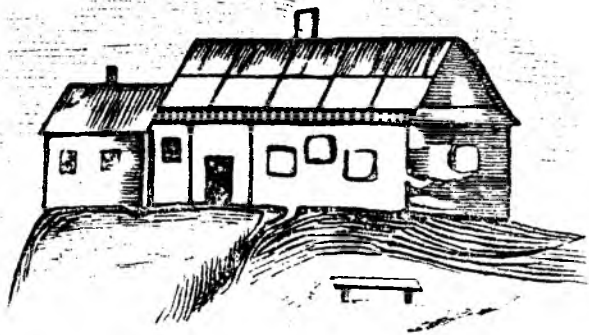
¹⁾ Тут же, ст. 432.

цій оказії забрав грамоти г. Київа, сподіваючись, що сплине час, українці забудуть про свої права і „ссылаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что...“¹⁾).

XXIX.

Рівно-Печерська Лавра рано достала собі од Константинопольского патріарха дозвіл завести свою друкарню і вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давенъ стала у нас великою національною святинєю. Слава про її святощі та про богатства лунала далеко за межами України і вона завше вабила до себе і друзів і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.

Стара Лаврська друкарня в 1638 р.; з книжки «Тераургима» Аф. Кальнофійського 1638 р.

І тільки з XVI ст., коли пішло у нас козацтво і коли воно крєпко стало на оборону старобатьківської віри, тільки

¹⁾ Грушевській, ст. 353. Сборникъ истор. общ. т. 117 ст. 567.

з того часу настала золота доба для Лаври, доба спокою і мирного розвитку. Лавра стає найбагатшим монастирем,— у неї було сила землі, їй же належали навіть дві великих міст—Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурну працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Кошистенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру і инш. Лавра заснувала цілий институт казnodіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ і кренко стали в оборону віри. Заснувала Лавра і школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося на Україні,—ще з середини XVI віку. Але неспокій і неневне життя довго перешкождали Лаврі взятись до друкарської справи і в Києві. І тільки Лавра почувла під ногами твердий ґрунт, вона зараз же береться до друкарства.

Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрита її, Єлисей Плетенецький (1599 — 1624). Десять коло р. 1615 він купив в Стратині у спадкоємців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню і перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику панірню, що постачала панір на друкарню. Лаврська друкарня стала тоді самою енергійною, — книжок вона випускала більше од інших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617—1624 р., до смерти Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анослегіонъ 1619 р. (1048 листів), Книга о

вѣрѣ единой 1619 р., Божественная литургія 1620 р., Номоканонъ 1620 і 1624 р., Бесѣды І. Златоустаго 1623—1624 р., Псалтырь 1624 р. і інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+192 л., in 4°), що вийшов р. 1617; на жаль, всі примірники

Архимандрит Печерський Єлисей Плетенецький, славний укр. культурний діяч († 1624 р.). Заснував друкарню в Лаврі.

цеї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, в який саме день вийшла ця книжка. Передмова цеї книжки помічена: „писано мѣсяца Декемврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616“; це ясно свідчить, що набірати книжку почали ще в р. 1616, певне з початку його.

Року 1618 Єл. Плетенецькому було написано панегірика, де перелічена вся праця цього славного українського культурного діяча. Про друкарство тут писано от що.

Фундоває Друкарнѣ.

И тоиен тежъ цноты молчать не годится,
Хтобы противъ того бы, глупыи подобися,

Котшырыне бы намнѣй ш тое не деаютъ,
 же мѣдрые полавѣ славѣ нхъ вкидаютъ.
 Ты такъ велце потенжный в оучникѣ горлицѣ,
 Беде̄ (яко мовѣ) реи в дѣлаѣ свѣтобликѣ
 Бось повскресилъ Дрѣкарню припалѣю пыломъ
 Балабана, цинотъ ке̄ кӣ, речю и тежъ дѣло̄.
 Онъ за благословенствѣмъ ѿца намъ стого,
 Удалъса до ремесла (могѣ речн) цного.
 Ты зась яко мноестни Цркви збытъ ривникый,
 Хотѣлъ н допалель то, яко не лѣнникый.
 По зестю его з свѣкта, Дрѣкарню вскресити,
 И прѣ выдаване Книгъ Црковъ оукрастити,
 Кгдажъ са Црковъ Бжаа прѣ ню помножаютъ:
 И в Догматѣ ѿцевскѣмъ ганче проквитаѣт̄.
 Нехай же ти стокротне Бж̄ то нагородитъ:
 Я щастье протикное не̄ нѣвчомъ не шкоди¹⁾.

Тепер оце як раз мшае триста років (1617—1917) з того часу, як розпочалося саме найбільше на Україні кийське друкарство. В історії нашого українського культурного життя ця праця Лаври займає саме почесне місце і цієї праці Лаврської ніколи не забуде вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко розходились далеко по-за межами її: Лавра завше щедро давала духовний хліб всім слав'янським

1) „Вѣзерункъ цнотъ“, Київ, 1618 р. л. 4 об. Див. В. Перетцъ, Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ“, „Зап. Наук. Тов.“, Київ, кн. VI за 1909 р.

народам. І ось навіть ще й тепер на всім слав'янським мирі ніде не знайдете такого архиву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврської книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало лаврське друкарство за ці три столітті свого життя.

Гетьман Іван Виговський (1657—1659), воював з Москвою, домагався, аби зробити з України «Велике княжество Руське». Р. 1664 був скатований в Польщі.

турну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над українською церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітним справам українського духовенства прийшов край.

Перший період лаврського друку — це період її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні та потрібні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цеб-то до того часу, коли вкраїнську церкву було оддано московському патріарсі (р. 1685).

Українське духовенство довго одмовлялось іти під московську владу¹⁾, бо добре розуміло, що Москва хутко припинить всю культу

1) Див. про це нижче, гл. XXXVI.

Другий період лаврського друку—це період боротьби її за старожитні права Лаври, за її волю друку (з 1685 до кінця XVIII віку).

Зараз же, як українська церква опинилася під московським патріархом, зараз же архимандрита лаврський Варлаам Ясинський просив патріарху Іоакима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку¹⁾. Проте такої грамоти Лаврі не дали і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлючись на те, що в парськім наказі про права вкраїнської церкви р. 1685 було писано: „печатаніє книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ“²⁾...

В самій Москві друкування книжок було під стараним доглядом і свіцького уряду і патріархи; жадному митрополіті там не дозволялось хоча б чого-небудь друкувати³⁾. Такі ж самі порядки Москва задумала завести і по Україні.

Наша мова вкраїнська, наші книжки завше муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської.

Почалося це зараз же по присланні нашої церкви до московської, ще за патріархи Іоакима, що так люто ненавидив українців,—він перший почав забороняти вкраїнцям книжки рідною мовою. Ще р. 1677 він наказував видерти з

1) Див. *Евгеній*, Описаніє Кієво-Печерской Лавры, додаток № 15 ст. 58.

2) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 99.

3) *Филаретъ*, Исторія Русской Церкви, пер. IV ст. 12.

української книжки листки, бо вони „несходны съ книгами московскими“¹⁾. Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дійшло до того, що Київській Лаврі кренко наказали завше питатись дозволу патріаршого на друкування

книжок. Це цілком ламало старожитні права Лаври, і тому вона не звернула жадної уваги на цю заборону і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том „Четьих-Миней“ св. Димитрія Ростовського р. 1689-го²⁾.

Патріарха Іоаким зза цієї ненокори зняв велику бучу. Він одчитував за це архимандриту Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріарха про „Четьи-Миней“ св. Д. Ростовського — „списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше

преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборѣ свидѣтельствовавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная неправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ ти-шеніемъ издати... І ми ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочтаніе и сужденіе. Ваше

Герб Д. і Д. Балабана; з слав'яно-українського словника П. Беринди 1627 р.

¹⁾ Мансветовъ, Какъ у насъ правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

²⁾ Проф. И. Шлякинъ, св. Д. Ростовскій, ст. 190.

же преподобіе, пренебрегше архиастырекое наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе вапа велія неправа“¹⁾...

І патріарха кренко надалі наказав: „а въ предѣ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріарху, объявити и панисавъ присылати, і мы, разсмогря, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не приславъ, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подъядете“²⁾.

Здивований такимъ наказомъ, лаврѣйскій архимандрита Ясинскій однисував патріарсі (10 авг. 1689 р.) про його заборону: „Сіе зѣло зѣло есть намъ трудно и не вмѣстительно, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьемъ“³⁾.

Гетьман Павло Тетеря (1662 — 1665), воявав з Москвою.

1) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 281.

2) Ibidem, ст. 284.

3) Ibidem, ст. 287.

Як раз тоді була велика потреба в псавтирах, бо „єя же и единыя в типографіи не имама“. Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріарха збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріарсі: „Усумніѡваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имуть куповати, развѣ аще бы особный на то былъ монаршій указъ и патріаршій всенародный“ ¹⁾...

Іоаким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріарху Константинопольского, аби він наказав українцям, „да имуть покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имуть волю и власть, въ жесточайшихъ заурещеній,—ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія“ ²⁾...

Проте патріарха на це не згодився і друкувати книжок не заборонив. І Лавра не слухалась цих наказів з Москви і друкувала книжки як і раніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріарха, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарху, а тільки свого архимандриту Мелетія Вояхевича.

Росердився на це новий вже патріарха Адріан і вичитував за це Вояхевича (18 ноябрю 1692 р.): „а тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весьма нечистойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь—чтобы безъ вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати—писано... Како же у васъ

¹⁾ Ibidem, ст. 287.

²⁾ Ibidem, ст. 199.

такое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите“¹⁾).

Через місяць, 17 дек. 1692 р. архимандрита Лавреській просив вибачити йому це його злочинство. Він так виправджувався: „Грамоты вашего архинастырства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архинастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архимандритомъ еще былъ каковый вашъ архинастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архинастырскаго указа“²⁾...

Од всього Лавреського собору архимандрита просив патріарху: „Сіе же вѣмъ быеть извѣстно, яко по сіе время безъ пренятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣніи сунце, ужасе бо насъ вашъ архинастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малої какой книжицы безъ вашего архинастырскаго милостиваго указа не печатать“... І собор просить: „аще намъ, богомолцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословеніе посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе пренятіе будетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь братіи и служебникомъ нища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ“³⁾...

І накінці Вуяхевич од всеї Лаври пише: „Единими усты і единымъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ

1) Ibid. ст. 359— 60.

2) Ibid. ст. 362.

3) Ibid. ст. 362 -363.

архіпастырських, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію“¹⁾.

І патріарха змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (февр. 1693 р.): „Не возбраняемъ же вамъ—писав

він—в типографіи вашей Кієвопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословіе отъ насъ приимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія“²⁾.

«Останній козакъ», гетьман Петро Дорошенко (1665—1676), все життя своє мріяв знов зробити Україну козакою республікою. Вмер р. 1698 на засланні в Москві.

В кінці свого листа патріарха різко поділяє книжки на московські і українські і забороняє вести українські книжки на Москву; цим він хотів

примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. „И аще которыя книги

¹⁾ Ibid. ст. 363.

²⁾ Ibidem, ст. 372.

издаватися у васъ имуть, — писав патріарха—и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіємъ (цеб-то по-московському) и чиномъ пунѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будуть отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіємъ (цеб-то по-українському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпушайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте“ ¹⁾...

Так скінчився цей перший період боротьби Лаври за свої старожитні права. Москва не здолала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і раніше. Адріана на Москві змінив українець—Стефан Яворський, і він вже не звертав жадної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається другий період цієї боротьби, — Лавра по-троху губить свої права і гору бере Москва.

Петро I, прихильник українців, пішов вже значно далі в цензурі книжок. Роздратований частими памфлетами на себе, він для всієї Росії р. 1701 видав такого чуданького наказу: „Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ транезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ,—и то съ позволенія начальнаго“ ²⁾...

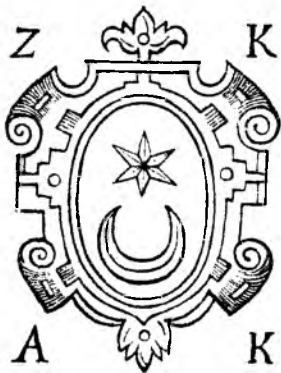
І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 октября Височайше було нака-

¹⁾ Ibidem, ст. 372.

²⁾ Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. *Скабичев-скій*, Очерки исторіи русской цензуры, Спб. 1892 р. ст. 4.

зано: „Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же

никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявя объ оныхъ въ Духовной Коллеги и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти“ ¹⁾).

Герб архим. Захара Копистенського, друкаря Лаврського; з кнївської книжки «Толкованіє на Апокалипсисъ» 1625 р

А далі й поєунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Кнївській Лаврі було крепко наказано, аби рукописи до друку „для свідѣльствованія присылать въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры...“

При цьому додано: „И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кієво-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе...“ ²⁾).

І рясно поспалились такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви „Тріодь“ і

¹⁾ Проф. Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 164.

²⁾ Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 166. Указ св. Синоду р. 1786 і раніших.

р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карб., покарано за те, що випустила книжку „не во всемъ съ великороссійскимъ сходную...“

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму і не послали до Москви книжок на цензуру... ¹⁾).

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополіта Іосаф Кроковський р. 1726-го склав акафіста св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали „на великороссійское нарѣчіе...“

А р. 1769 Лавра клопоталась, аби їй дозволили надрукувати українських букварів,—бо московських люде не розуміють і не хтять купувати. Проте синод не тільки не дозволив, але її наказав одібрати назад букварі, що були вже на руках... ²⁾).

Було наказано навіть одібрати по церквах старі українські книжки і міняти їх на московські... ³⁾).

І так не забували Лаври та її всієї України цензори московські і за весь XVIII вік. Пильне око московське завше лякливо її старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних „черкасишків“.

¹⁾ С. Сфрелов, Історія укр. письменства, ст. 129, вид. 2-е.

²⁾ Объ отмѣнѣ стѣпеній малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще М. Грушевскій, Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

³⁾ М. Грушевскій, Очеркъ, ст. 393.

Так, 21 сент. 1755 р. Синод наказав Лаврі перероблювати по-московському „Четьи-Минеи“ св. Д. Ростовського та Патерик Печерський ¹⁾.

А р. 1766 ноября 9 дня Київ-Печерській Лаврі „обстоятельно предписано“: „чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которыя въ московской типографіи съ апробаціи Св. Синода печатаются...“ ²⁾.

7 мая 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополіті Гавріїлу Кременецькому: „чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни вчемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оныя исправя, не печатая, прежде присылатъ къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непремѣнно“ ³⁾.

А ось іще оден з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод крепко наказує митрополіті Київському Самуїлу Миславському, аби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими „никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было, — въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе...“ ⁴⁾.

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова, — накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. II ст. 163.

2) *Ibidem*, т. V ст. 165, з наказу св. Синода 29 окт. 1786 р. митрополіті Самуїлу Миславському.

3) *Петровъ*, Акты, т. IV ст. 196—197.

4) *Ibidem*, т. V ст. 166.

я привів тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів, але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго і так вперто вела Лавра, гору так взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламані, та вона тепер вже її не протестувала і почала друкувати книжки, тільки однакові з книжками московськими...

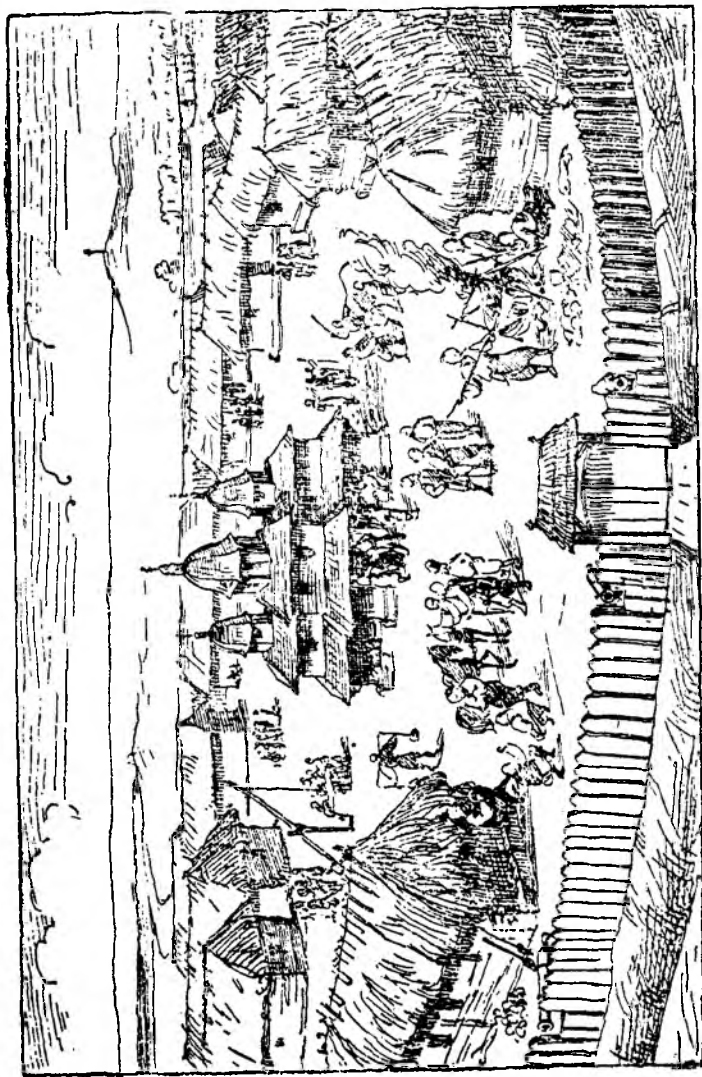
Постав третій, новий період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним прапором „обрусені“...

XXX.

Цариця Катерина (1762 -- 1796) повела вже рішучу русифікацію і всіма силами нильнувала, аби зруйнувати старожитні вольности українські, нильнувала, „чтобы вѣкъ и имя гетмановъ пещезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство“. Катерина домагалася зрівняти Україну зо всею Росією, провести нівеліровку по всім українським житті; вона нильнувала вирвати з українців „развратное мнѣніе, по коєму поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совѣтъ отличнымъ“...

Цариця ненавидила українців за їхню культуру і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа Н. А. Румянцева і наказувала йому добре стежити за нашою Академією: „Не безызвѣстно — шсала вона, — что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами“ ¹⁾...

¹⁾ Проф. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. „Общественная Польза“ кн. 6 т. 26 ст. 35—36.

Січ Запорізька, з давнього малюнку.

І Катерина вмгло та рішуче повела ворожу політику і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

Року 1775 авг. 3 дня вона видала маніфеста про скасування Січі Запоріжської ¹⁾).

Останнього кошового Січі Запоріжської, старого Петра Калнишевського, без жадної провини його, — бо він навіть стояв за Москву, — з наказу цариці схонили, закували в кайдани і одвезли на край світа — на Біле море, в Соловецької монастирь, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий її проседів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці і Богові душу оддав...

І тоді ж, зруйнувавши січ Запорожську, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. и.; все це забрали в Петроград і потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року 7 ноябрю видало нового маніфеста про „Учреждения для управления губерній Всероссийской Имперіи“ ²⁾; ці „Учреждения“ заведено було і по Україні і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебургському праву та Литовському Статуту. Всім міським вольностям настав тоді край.

XXXI.

Не спинилася цариця Катерина і перед страшною карою всьому нашому простому народові, — вона забила його в кайдани кріпацтва. Ще 10 дек. 1763 р. цариця

¹⁾ „Полное собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. XX, № 13354 ст. 190—193.

²⁾ Ibidem, № 14392 ст. 229—304.

заборонила селянам право вільного переходу од пана до пана ¹⁾,—і це вже був початок кріпацтва... А 21 апр. 1785 р. вона видала жаловану грамоту про дворянські вольности, і тоді козацька старшина наша залічена була до дворянства, перелицювалася в „благородное сословіє російскаго дворянства“, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано було царським фаворитам та цьому новому дворянству ²⁾...

І тихий край наш з того часу занімів в кайданах кріпацтва...

Земляк наш, письменник московський В. Капнист, що не поривав з рідним народом, перший протестував проти кріпацтва в своїй оді „На рабство“ р. 1783 ³⁾, щоб-то за два роки до офіційального кріпацтва. Про оду цю дослідник каже, що вона „по силѣ и художественности изображенія тягостей крѣпостного быта долженствуетъ быть поставленною на первомъ мѣстѣ изъ всѣхъ произведеній русской поэзіи XVIII вѣка“ ⁴⁾.

Капнист виразно змалював гірке кріпацьке життя ще недавно вільного народу, правдиво показав, як зруйіновано тихий наш край. В кінці оди автор звертається до царів:

А вы, Цари! на то ль Зиждитель
Своей подобну власть вамъ далъ,
Чтобъ во областяхъ подвластныхъ

1) Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи 1830 р., т. XVI, № 11987 ст. 454—457.

2) Ibid. т. XXI № 15228, т. XXII № 16187 ст. 344—358.

3) „Скорбная ода на закрѣпощеніе малороссіянъ за помѣщиками“. Оду передруковано в „Основи“ за 1861 р. кн. 3.

4) А. *Богумиль*, Начальный періодъ народничества въ русской художественной литературѣ; ст. 134—135, Київ, „Универс. Извѣстія“ за 1907—1908 рр.

Изъ щастливыхъ людей несчастныхъ
И зло изъ общихъ благъ творить?
На то ль даны вамъ скиптръ, порфира,
Чтобъ были вы бичами міра
И вашихъ чадъ могли губить?...

Звичайно, ода ця не побачила світа в свій час,—її надруковано було тільки в 1806 році; проте ода ця мала велику славу і була дуже поширена в рукописному виді¹⁾.

Навіть освіта не спасала од кріпацтва. Той, хто кінчив повний курс Київської Академії і навіть був учителем там, коли тільки був він податного стану, то по законах Катерини²⁾ він не мав права на чини, не міг постригтись і в ченці³⁾...

Мученик за волю народа українського, геніальний український поет Тарас Григорович Шевченко (1814—26 февр. 1861).

¹⁾ А. Богумиль, ст. 134.

²⁾ Закон 15 февр. 1776 р. заборонив постригати в монахи кого-небудь з податного стану. Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“ т. XVIII № 12 573 ст. 583—585.

³⁾ Н. Петровъ, Акты, т. IV ст. X.

В вогнених віршах Шевченко часто згадував Катерину і її знущання над нашим народом. Змордовану Україну він так малював:

Он глянь,—у тім раю, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуť
Панят недорослих... А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,—
Єдину надію—в військо одлають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницу на панщині жне ¹⁾...

XXXII.

Народ наш завше був вільним, завше поривався до науки,—і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіл на Україні було дуже багато. Я вже розказував, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го; він писав про українців що „всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їх жонок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше ніж трави,— пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти“ ²⁾...

Духовенство наше, вже в XVI віці одзначалось своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з ду-

¹⁾ „Сон“, по вид. 1907 р. Спб. ст. 169.

²⁾ Див. вище ст. 32--33.

ховного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополіта Миславський видав наказа, аби навіть і не просили його про висвячення на попа чи діякона тих, хто не побував в вищих класах Академії¹⁾.

Кожне село мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740—1748 р.р., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівським полку було 143 школі на 142 селі²⁾... На просторі теперешніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школі і одна школа припадала на 746 душ

¹⁾ Архив. Київської Духовної Консисторії за 1784 р. № 2 і 95. Див. *Н. Петровъ*, Київ. Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 73.

²⁾ Див. про це статті: *Лазаревського* в „Основі“ 1862 кн. 5; *Павловського* в „Кіевск. Старина“ 1901 р. кн. I; див. ще про школи: „Земскій Сборникъ Черниговской губ. 1877 р. кн. II; проф. *Багалій*, „Къ десятилѣтію издательскаго комитета харьк. общ. грамотности“ 1901 р.—*А. Павенюк*, Початок і розвій шкільництва на Русі, „Учитель“ 1901 р. №№ 22—24.—*С. Мирнопольскій*, Очеркъ исторіи церковно-приходской школы, вип. I—II, Спб. 1894—1895.—*К. Харьмитовичъ*, Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898.—*Його ж*, Острожская православная школа, „К. Стар.“ 1897, V—VI.—*Н. Стеллецкій*, Харьковскій Коллегіумъ, Харьковъ 1895.—*П. Левицкій*, Проміле Черенславской дух. семинаріи, „К. Стар.“ 1889, кн. 2.—*Н. С.* Къ исторіи народнаго образованія на Украинѣ въ нач. XIX в. „К. Стар.“ 1900, VI.—*Г. Данилевскій*, Харьковскія народныя школы (1732—1865), „Украинская Старина“ т. XXI собр. соч. изд. Маркса, Спб. 1901.—*А. Лотоцкій*, Народное образованіе въ Подоліи въ его прошломъ и настоящимъ, „Образованіе“ 1899, IV—VI.—*П. П. Огієнко*, Къ исторіи школъ въ Малороссіи, „Лѣтопись Екатериносел. Ученой Архивной Комиссіи“, т. IX за 1913 р.

населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ¹⁾, щоб-то за сто років шкіл стало втриє менше, тоді як людиність зросла вдсятеро...

Теж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку шкіл цих не стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракину, що „не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“²⁾...

Так впливала Москва на українську культуру...

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано,—ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялась народа³⁾.

На Москві шкіл в XVII віці було дуже мало і українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і на Україні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що „подчиненіє кіевскої митрополії московському патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ“⁴⁾...

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький од духовенства просив дозволу звести школу, то з Москви йому одновили, що краще б цих шкіл зовсім не заводити⁵⁾...

1) Див. там же.

2) С. Ефремов, Історія укр. письменства, ст. 130, вид. 2-е.

3) Проф. М. С. Грушевський, Очеркъ історіи українскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

4) Проф. С. Терновський, Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 112.

5) Ibidem. ст. 111.

А за цариці Катерини старшина українська дуже! до-
магалася, аби Київську Академію переробити на університета.
Так, р. 1763-го тодішній гетьман український К. Розумовський
подав Катерині свого
проекта про одроджен-
ня старожитніх прав
України, і в цім проєк-
кті він домагався, аби
з Київської Академії
було зроблено універ-
ситета з 4 факульте-
тами, з факультетом
богословським; другий
університет мав бути
в Батурині і склада-
тись з 3 факультетів ¹⁾).

В відомій „Комісії о сочиненіи по-
ваго Уложенія“ пред-
ставники українські
настирливо домагались,
аби на Вкраїні було
засновано університе-
та. Так, стародубська
громада в наказі сво-
му депутатові в „Комі-
сію“ писала, що ті школи українські, які сєть в Київні,
Чернігові та Переяславі, „къ большему просвѣщенію разума

Останній гетьман український, Кирило Розумов-
ський (1728 — 1803). Домагався, аби Вкраїні вер-
нули одияті права, за що цариця Катерина II
й скинула його з гетьманства 10 ноября 1764 р.

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1883 р. кн. 6 ст. 319 sq.; р. 1897
кн. I ст. 6—7.

человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны“... Про заснування Університета в Переяславі просили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет в Києві¹⁾.

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви...

XXXIII.

А далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Височайшим наказом 7 сент. 1782 року було оповіщено про організування „Комисіи для заведенія въ Россіи народныхъ училищъ“²⁾. І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена і до шкіл на Україні. І з того часу русифікація в наш край поплєвла широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників на Україні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення правъ наших старожитніх та про широку русифікацію,—це були відомі київські митрополіти Гавріїл Кременецький (1770—1783) і особливо Самуїл Миславський (1783—1796).

Гавріїл Кременецький, хоч і українець з походження, майже все своє життя пробув в Великоросії і одбився од своєї батьківщини. План його роботи на Україні ясно видно

1) „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“ т. XVII № 12430 ст. 187.

2) „Полн. Собр. Зак. Росс. Имп.“ т. XXI, № 15507 ст. 663—66

з теї розмови, що він вів її по дорозі в Київ; новий митрополіта казав, що він, „живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда прїѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малоросіянне должны прино- рвляться къ его пе- тербургскимъ ухват- камъ...“ Гости одпові- ли митрополіті, що ввесь Кіїв повинен взяти собі його; митро- політу, за зразка... ¹⁾).

І от ці „петер- бургскія ухватки“ ми- трополіта й проводив увесь час, коли був на кяївській митропо- лії...

А митрополіта Ми- славський пішов вже значно далі.

Зъ молодих літ Миславський був гар- ячим оборонцем ста- рожитніх прав укра- їнської церкви і Київської Академії і навіть брав участь в протестах проти Катерининої політики ²⁾). Але вперта вдача

Русификаторъ України, митрополіт Київський
Самуїл Миславський († 1796 р.)

¹⁾ „Русская Старина“ за 1871 р. т. III ст. 402.

²⁾ Проф Н. П. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Императрицы Екатерины II, К. 1906 р. ст. 70.

Катеринина зломил а його і він побачив, що даремно буде „прати противу рожна“. І ставши митрополітою, Миславський рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську Академію на російську; це він пильнував, аби завести в Академії та й по всій Україні чисту російську вимову.

Ставши за митрополіту, Миславський одразу, з р. 1784 заводить нові діципліни в Академії, що їх доти не було,— це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести „на чистомъ російскомъ языкѣ“. Завів митрополіта ще й клас російської поезії та елоквенції,—і на цю науку виписав москаля—Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжчини і наказав йому „производить оное ученіе по правиламъ поэзіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова...“ ¹⁾.

Миславський став пильно стежити, аби завести в Академії чисту російську вимову. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову.

„1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуиль, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, російскому языку свойственнаго, но и самыя учителя исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е — что многіе студенты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священ-

¹⁾ *Аскоченскій*, Акты, т. III № 57 л. 404.

ные чины являются вовсе неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергаютъ себя стыду, а на Академію и учителей навлекаютъ предосужденіе, — и *указалъ* духовной Кіевской Консисторіи предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпное возымѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правилъ російскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сеѣ должности ими примѣченъ будетъ, объ огрѣшеніи такового отъ учительской должности немедленно доносили Его Пресвященству, но учителей иностранцовъ отъ сего взыскація уволить. А дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякаго рода книгъ, а паче Библіи, съ пріобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе, — къ тому ректоръ съ префектомъ имѣютъ употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соответствовать могли. Велѣдствіе сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторіи, въ Академію посылаемыя, показывать безъ всякаго упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, коліко лѣтъ въ ученіи проводятъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдастъ ли правила правописанія російскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ

имянно, такожъ ариѳметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣють быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы безплодно и времени имъ даннаго на приобрѣтеніе просвѣщенія не теряли“¹⁾.

Пізніше, 8 іюня 1787 р. цей же Самуїл Миславський наказав Київській Духовній Дикастеріі (тепер консисторіі): дітей духовенства „малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родителямъ ихъ, чтобъ они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ въ книгахъ напечатаннымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно“²⁾...

А 13 февр. 1786 р. митрополита С. Миславський вже одкрито й чистосердечно приказав: „Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа... ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таблицамаъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ“³⁾...

В Київську Академію ввели російську мову і почали пильно доглядати, аби в студентів була чиста велико-російська вимова. Почали виписувати з Москви друкованих

¹⁾ Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. 725 № 35 л. 131. Див. *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 81--82.

²⁾ *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 211..

³⁾ *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 123.

російською мовою підручників; посилали студентів в московській університет, аби вони навчалися там чистої російської вимови...

По всіх церквах було наказано, аби дяки та священники молитви читали та правили службу Богу „голосомъ, свойственнымъ російському нарѣчію“¹⁾.

Те ж саме було заведено і по всіх школах на Україні; духовним школам Катерина давала матеріальну допомогу, але вимагала, аби в таких школах „для преподаванія ученой присвоенъ былъ образъ, для всеѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный“²⁾.

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські.

XXXIV.

Церква наша українська з давніх-давенъ була вільною і незалежною, — вона тільки номінально ніби залежала од константинопольського патріарха. Але патріарха цей жив собі далеко, в наші церковні справи втручався рідко, і за весь час тільки раз і приїздив до нас. І жила тоді церква наша вільною і вільно твоїла своє життя.

Церква наша завше вважала себе вищою од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де повстав світ віри Христової; духовенство наше своєю освітою завше було незмірно вищим од духовенства московського, і тому вважало себе „просвѣщеніѣ Москвы“³⁾.

1) Проф. М. Грушевській, Очерки, вид. 2-е, ст. 393—394.

2) Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 114; наказ 1785 р.

3) П. А. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, ст. 110.

Коли політичний центр з Київва посунув на північ, посунули туди і наші українці-митрополіти і добре допомогли Москві стати твердо на ноги. Але згодом, коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополіти потроху зовсім забувають любов до Київва і тільки їй дбають, як би більше взяти од його дані. І московські митрополіти тягли

Св. князь український Володимир, просвітитель України світлом віри Христової; з «Анєвлогіону» 1619 р.

з українського народу, що тільки могли. Так, на митрополіту Фотія скаржились, що він «се нинѣ все узорочье церковное и сосуды переноситъ на Москву и весь Киевъ пусто сотвори тяжкими пошлинами»¹⁾...

От чому так легко церква українська розійшлася з московською, — з р. 1414 українська церква обрала собі окремого митрополіту і сшиве з того часу пішло її цілком вільне життя. Титул наших митрополітів завше був — «митрополитъ Київскій и всея Россіи». Митрополіту у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарха

¹⁾ Митр. Филаретъ, Исторія Русской Церкви, чер. III ст. 6.

Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архимандритів, игуменів і навіть митрополитів.

Церква наша дуже одріжнялась тоді од церкви московської,—у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть де-які свої вірування¹⁾, хрестини, вінчання, похорон, де-які празники—все це у нас одріжнялось од московського, і все це потім на Москві прозивали ересью, і все це виганяли з нашої церкви.

Українське духовенство скося поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що в Московському царстві живуть самі раби і що там навіть старшину їхню катують батогами і засуджують до торгової казни²⁾. А Брюховецький писав про москалів, що „жестокостію своєю превосходятъ они всеѣ поганые народы“³⁾...

Українці з недовір'ям поглядали і на саму московську віру. Як каже дослідник, були такі козаки, які казали про москалів, що ніби у їх „одні погруженці, а другі обливанці; у одних пони, у других безпонищина; на Москві стільки

1) Див. про це: *Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 109—110, 101, 105, 167, 177.—*С. Голубевъ*, Петръ Могила т. I ст. 206, 207, 166, 175—177, 316; т. II ст. 53, 141, 228, 256, 257, 261, 339, 399.—*Е. Крыжановскій*, Повреждение церковной обрядности и религиозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи, „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1860 р. № 12.

2) Проф. *С. Терновскій*, Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 31.

3) *Ibidem*, ст. 80.

вір, скільки сіл, а в селі—скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у їх вся віра в тому, аби борода не голити і тютюну не курити й не нюхати“¹⁾...

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополіти не мали жадних прав і цілком залежали од волі патріарха,—сам патріарха їх настановляв, сам жалував і наказував.

Богдан Зиновій Хмельницький (1593—1657), славний гетьман український; злучив Україну з Московією.

Богдан скликав Раду в Чигирині, аби вона вибрала, під чію високу руку піде Україна. І на цій Раді од духовенства ви-

От цього підневільного життя й лякалось страшно наше звикле до волі духовенство і тому воно так довго і вперто стояло за волю своєї церкви.

Коли Б. Хмельницький надумав оддатись Москві, духовенство стрівожилося і наважилося не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви.

Р. 1654 прибули на Україну послы од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну: од Москви, Турції та Польщі.

¹⁾ *Маркевичъ*, Истори́я Малоросси́и, т. I. ст. 257.

ступив з гарячею промовою проти Москви черкаський протопоп Федор Гурський, великий богослов свого часу і славний проповідник. В палкій промові Гурський застерегав козацьку Раду од підданства Москві.

Посли прибули на Україну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогій шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарки, Гурський сказав палку промову. „Отъ трехъ царей или волхвовъ—казав він—поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сіи предзнаменовали бытіе, страданіе и возвращеніе на небо. Злато предрекло царствованіе, ладанъ—погребеніе, смирна—Божественность. Такъ и сіи дары, подносимые тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польскіе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецькіе покрыты тканію шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіе покрыты рогожками, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣнется въ рогожки и подъ рогожки... И сіи предзнаменованія вѣрниѣе и превосходиѣе всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ“ ¹⁾...

Ця промова Гурського зробила більше вражіння, ніж промова Хмельницького в оборону Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали зрадни-

¹⁾ *Маркевичъ*, Історія Малороссіи, т. I ст. 257. Див. Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 39—40, передмова.

ком, кричали, що він підкуплений Москвою і продає їй Україну ¹⁾...

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан вмів поставити на своєму...

Коли Богдан Хмельницький р. 1654 присягнув Москві, наше вище духовенство було з того дуже незадоволеним і присягти одмовилось,—сам митрополіта Київський Сильвестр Косов на це голосно заявив, що хоч „гетманъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и подался государю, а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ о томъ битъ челомъ къ государю не посылалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми самъ по себѣ ни подъ чьею властію... И началъ митрополитъ боярамъ грозить: не ждите начала, ждите конца; увидите сами, что надъ вами вскорѣ конецъ будетъ“ ²⁾...

І митрополіта одмовився привести до присяги московському цареві людей своїх, а коли московські воеводи почали командувати в Києві, митрополіта їм заявив: „учну съ вами битися“ ³⁾...

Грек Іван Тафлари розказував на Москві, що київський митрополіта і вище духовенство „присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернецовъ съ объявленіемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзѣ невозможно и они этого никогда не желали; Москва хочетъ ихъ перекрещивать: такъ чтобъ король, собравши войско, высвобождалъ

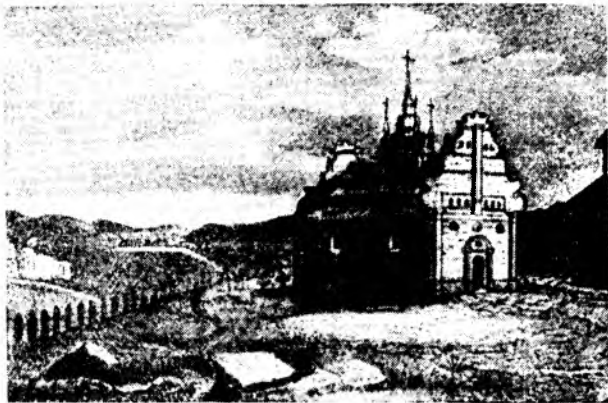
¹⁾ Ibidem.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россія, т. X ст. 331.

³⁾ „Православное Обзорѣніе“ 1871 р. кн. 8 ст. 183. Див. С. Соловьевъ, Исторія Россія, т. X ст. 331, 1860 р.

ихъ, а они изъ Кіева московскихъ людей выбыють и будутъ подъ королевскою рукою попрежнему“ ¹⁾...

Як бачимо, вище духовенство наше не поспішало оддаватись Москві,—і 32 роки (1654—1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям; да

Церква в м. Суботіві, збудована Амеліницьким, тут його й поховано; напротил руїни дому Богданового.

її сама Москва довго боялась їх займати. В договорі Москви з Україною р. 1659 про духовенство було сказано: „митрополиту Кіевському, такъ же и инымъ духовнымъ Малія Россіи, быть подъ благословеніємъ святѣйшаго патріарха московскаго, а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ“ ²⁾...

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. X, 1860 р. ст. 377.

²⁾ Филаретъ, Ист. Рус. Церкви, періодъ IV, ст. 50.

Проте українське духовенство не повірило й такому наказу і вибрало собі митрополіту, зовсім не повідомивши про це Москву. Сам ієрусалимський патріарха Досифей протестував проти наскоків Москви на українську церкву. Навіть така лагідна людина, яким був св. Димитрій Ростовський, і той—як пише проф. Шляпкинъ—„быль поборникомъ самостоятельности малороссійской церкви и неособенно долюблявалъ Московское государство“¹⁾).

В грамоті своїй ієрусалимський патріарха писав ніби про непорядки в українській церкві, і проти цього місця св. Д. Ростовський своєю рукою недовіриливо приписав: „Чи не придатокъ се отъ переводчика“²⁾...

Москві наше духовенство не вірило і боялось попасти під її руку. Митрополіта Київський Іосиф Нелюбович-Тукальський писав воеводі Череметеву, що він Москві не довіряє, не співчуває і не зробить того, чого вона хоче. „Да подасть Господь—писав Тукальський—иной совѣтъ царскому величеству и его совѣтникамъ, совѣтъ праведный, истинный. Вспоминая же писаніе: *врагу твоему въры никогда не даждь*, вручаю себя любви и благосердію милости вашей“³⁾...

Проти заміру Москви забрати українську церкву голосно протестував р. 1666 навіть „блюститель Кіевской митрополіи“ єпископ Мефодій Филімонович, що завше був згодний робити все, що наказувала йому Москва.

1) Св Дим. Ростовскій, ст. 11—12.

2) Ibidem, ст. 42.

3) Архивъ Ю.-В. Россіи, ч. I т. V ст. 49, передмова.

Коли Мефодій дознався, що Брюховецький просив в Москві прислати в Київ митрополіту, він скликав игуменів Київських монастирів і з ними 22 апр. явився до воеводи Шереметева і випитував, чи то правда, що ніби „указаль великій

государь быть въ Кіевѣ митрополиту изъ Москвы“... А по цьому, все більше дратуючись, єпископ „закричаль съ сильною яростію: „Если будетъ на то великаго государя изволенье, что отнять у насъ наши вольности и права, и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велить насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся... Если

пріѣдетъ къ намъ въ Кіевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевѣ будетъ... Намъ лучше смерть принять, нежели митрополита изъ Москвы“¹⁾...

Гетьман Іван Брюховецький (1663 — 1668) прихильник Москви, навів на Україну москалів, за що його козаки зненавиділи і вбили р. 1668.

¹⁾ С. Соловьевъ. Історія Росції, т. XI ст. 210, Спб. 1861 р.

Проте всі ці протести не перемогли Москви вона вперто йшла до свого, аби прибрати до рук своїх українську церкву. Р. 1685 Москва домагається, аби в Київі вибрали вгодного їй митрополіту. Було скликано в Київі собора, і хоч духовенство й не пішло на цей „московський“ собор, проте великими неправдами на соборі обрали за митрополіту московського прихильника Гедеона Святополка, кн. Четвертинського, єпископа луцького, що зважився оддатись під Москву.

Стурбоване духовенство зобралось на другій собор і різко протестувало проти виборів Гедеона; воно ж об'явило що перший собор був незаконний і не мав права рішати таке велике діло, як отдача української церкви Москві, бо це діло всеї церкви.

Свій протест духовенство записало і одіслало гетьману Самойловичеві. В цим протесті духовенство розказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, і такі ж самі порядки заведе і в Київі.

Ось які порядки завела тоді Москва в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священник зза своєї убожости не давав дані митрополіті, чи коли миряне не давали митрополіті одкупного за церкву, то за це „священника на правезьї палицею по литкамъ затинають... Дьячки, пономари, ктитори подводи одбувають, дань роковую дають архіерею, для чого великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонеть, кого громъ убьетъ, albo наглою умретъ смертію—платятъ за тое вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіе по попамъ съ перначами (знаками) ѣздятъ... Парохіяльнымъ священникомъ викаріевъ отъ престола, естлибъ не по любви былъ, не волно отставитъ и другого викарія

прийти не волно... Книги наши Кіевскія скасовано, а наслано Московскія, чево і в насъ сподевати бы ся треба... Церковное пѣніе и служеніе отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути... Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священники должны: *и много неумѣтныѣ священники, а ктому не привыкмые обычаю, дѣтей в слободахъ потопили...* Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — и вышняго чину духовнаго людямъ такъ же чинять“ ¹⁾...

От такі порядки заводила Москва у нас на Україні...

Проте всі ці протести не мали сили і неправдою вибраний Гедеон поїхав на Москву і тамъ 8 ноябля 1685 р. його й висвятив патріарха Іоаким на митрополіту. І в церкві, за пишною одправою, Гедеон поклявся патріарсі: „Обѣщаюся повинуватися всегда отцу моему, великому господину, святѣйшему кирь Іоакиму, патріарху Московскому, и аще случится и по немъ будущему святѣйшему патріарху Московскому, и всему нреосвященному Собору — Россійскимъ преосвященнымъ митрополитамъ, архієпископамъ и епископамъ, братіи моей, во всемъ согласну быти, и любовь духовную вседушно къ нимъ имѣти, и яко братію почитати я... Аще же отцу моему, святѣйшему кирь Іоакиму, патріарху Московскому, и по немъ будущимъ патріархамъ и всему святѣйшему собору явлюся непослушенъ, или противенъ, или отъ него во особность восхощу отступити и епархію, миѣ врученную, каковымъ либо образомъ ему, отцу моему, въ чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишенъ буду всего

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 60—61.

сана свого и власти... Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утверждение, сіе мое обѣщаніе, подписавъ моею рукою, вручаю отцу моему, великому господину, святѣйшему патриарху московскому“... 1).

І нововисвяченому митрополіті дали нове титло: „митрополитъ Кіевскій и Галицкій и *Малыя* Россіи“... До того

ж часу українські митрополіти завше прозивались: „митрополитъ Кіевскій, Галицкій и *всєя* Россіи“... 2).

Так митрополіта Гедеон оддав церкву українську московському патриарсі..

Але ж весело вертався додому новий митрополіта: в Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней...

Одна справа була скінчена, але Москві ще треба було погодитися з константинопольским патриархою,

Гетьман Іван Самойлович (1672—1687), цриитель Москви, поміг Москві взяти українську церкву. Р. 1687 був схвачений з наказу з Москви і вмер р. 1692 в заслання на Сибіру.

1) Ibidem, ст. 103—104.

2) Ibidem, передмова, ст. 124, 166.

бо йому належала українська церква. І в ноябрі того ж 1685 р. до патріархи послано було посла — дьяка Микиту Олексіва, з грамотами і з золотом. Посел взявся перше за патріарху ієрусалимського, Досифея, але Досифей різко одмовив в цій справі. „Ми—казав він—не дадимъ свого благословенія“... Одмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяли „государево жалованье“, і додав, що він „и большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы“... ¹⁾).

Про все це Досифей гостро одписав в Москву царям і патріарсі, і „съ величайшимъ воодушевленіемъ доказывалъ всю незаконность и неумѣтность задуманнаго ими дѣла“... ²⁾).

Досифей обурився проти теї одкритої куплі, що її повів московський посел. „Присылаете денги—писав патріарха—и ізъ ума людей выводите, берете грамоты, сопротивны церкви и Богу... І бѣше удобнѣе, да поставите митрополита безъ благословенія, неже присылаеѣ денги и просите прощенія, яко есть явная сімонія“... ³⁾).

„И подобаетъ ли—писав він далі—просити духовная дарованія за денги? И негли граммата она, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли граммата достойна? И аще суть нищии и обыкли имати денги и давати грамматы, лѣбно ли есть вашей церкви просити такимъ образомъ снцевая великая прошенія... И аще хотите имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко

1) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 135, передмова.

2) Ibidem, ст. 137.

3) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. V ст. 141—145.

церковная воля не есть, яко же и мы не хоцемъ, да не причастимся сему грѣху“... ¹⁾).

Москва проте вперто йшла своїм шляхом, і те, чого не зробив Досифей, легко зробили їй великий визир турецький та константинопольський патріарха Діонисій.

Прочувши про посольство, Діонисій послав до його свого архимандриту, і той просив грошей, обіцяючи видати потрібні грамоти. „И посланникъ отвѣщаль, яко прежде да дасть ему грамоты, и потомъ да возметъ денги отъ него“ ²⁾...

Але хутко кінчилася вся ця комедія. Побачивши, що з патріархами діла не зробиш, посел Олексій вдався до великого визира і просив його, аби він звелів патріархам передати українську церкву Москві. Турція була тоді в скрутному становищі—з трьох боків йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру,—і тому великий визир охоче погодився на прохання Москви. І в маї 1686 р. Діонисій оддав київську митрополію московському патріарсі...

До нашого часу збереглася коротенька росписочка р. 1686 цього патріархи; цю росписочку Діонисій видав московському послові Микиті Олексієву, що брав у його грамоти на київську митрополію. Діонисій писав: „Приняли есмы милостыню святаго вашего царствія отъ посланного вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ, податель же благихъ Господь да будеть мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію“ ³⁾...

1) Ibidem, ст. 152 145.

2) Ibidem, ст. 145.

3) Ibidem, передмова ст. 144, Архивъ ст. 177.—Через 2 роки Діонисія скинули з патріаршества за те, що оддав Москві українську церкву, *ibid.* ст. 191.

Не вдержався після цього й Досифей; коли до його знову зайшов посол, то владика сказав: „Я принскаль въ правилахъ, что вольно всякому архіерею отнустить изъ своєї епархіи къ другому архіерею“¹⁾...

І за це Досифей теж получив 200 золотих²⁾...

А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцуг та два алмазних клейноди³⁾...

Так дешево продали українську церкву...

І проте на перших порах старих прав української церкви не займали, і в царськїм наказі 1685 р. писали: „И мы, великіе государи, цари и великіе князи Іоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополїи Кїевской причтъ и чингъ духовный пожаловати—для утвержденїя той Кїевской митрополїи и в подтвержденїе прежнихъ духовнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную граммату дать повелѣли: что впредь судамъ митрополїи Кїевской в своєї епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому от тѣхъ судовъ в царствующїи нашъ градъ Москву с челобитьемъ не приходити, и патриарху Московскому в тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кїевской митрополїи в таком же соблюденїи, в каковѣ она была до сего времени под благословенїемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патриарха, какъ в митрополїчей чести, такъ и во управленїи духовнаго чина

1) Ibidem, ст. 141, передмова.

2) Ibidem, ст. 142.

3) Малоросс. дѣла 1686 р. № 25.

и церковнаго начала, и в сохраненіи правъ и волностей обыкльхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія волно содержати... На архіерейскій престолъ в митрополиты обирати волною елекцыею мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ“¹⁾...

Так потроху прибирала нашу церкву до рук своїхъ Москва.

Проте ж церква наша своїми вільностями тоді дуже одріжнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Україні²⁾. Теж саме було і в XVIII віці, — церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав; скажемо, в сан архимандрита у нас висвячували самі, без дозволу пайсв. Синоду³⁾.

XXXV.

Але добралася Катерина її до нашої церкви, добралась і до ченців і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже багаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козака старшина. На монастирських землях по Україні було тоді 14111 дворів. На достатки ці

¹⁾ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. XI, 1830 р., № 8334 ст. 364—365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 98—99.

²⁾ Н. Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 98.

³⁾ Ibidem, ст. 100.

монастирі наші провадили велику культурну роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші і всі їхні достатки завше муляли очі Катерині, бо її нечисленним коханцям все землі не хватало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували і не ховали свого незадоволення. Забравши монастирські землі в Росії, Катерина зараз же р. 1763 хотіла добратись і до України, але Київська Духовна Консисторія 6 окт. 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на де-який час спинити свої побажання і тільки наказала митрополіті провчити добре протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились“ ¹⁾...

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонця прав духовенства— наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополіта Ростовський та Ярославський.

Мацієвич— дуже цікава людина. Родився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1742 його висвятили на митрополіту Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополічій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, зза чого йому часто доводилось воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

¹⁾ *Н. И. Петровъ*, Київская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 10 та 70.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала одняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та

Оборонець старих прав духовенства, українець - митрополіт Арсевій Мацієвич замуrowаний в Ревельській тюрмі. Холодні стіни проросли боділлям; на вікні кусок хліба, а може кляна, що нею забиваши рога митрополіті, аби мовчав; од холоду він поховав руки в кожуха. На стіні портрет Арсенія, аби він, поглядаючи на Його, більше катувався душею...

певнішими і драгували смілого митрополіту. І він одважився голосно повстати проти царициного насильства. У февр. 1763 р. митрополіта правив в Ростові „чинъ отлученія отъ церкви“ ворогів і сміло оголосив анафему проти всіх „на-сильствующихъ и обидящихъ святаы Божіи церкви и мо-настыри“, цеб-то на царицю та на Синод..

А хутко по тому, в марті місяці, він послав до Синоду два різких, гарячих протести, де по-козацькому одчитав і найсв. Синод і саму Катерину за всі їхні заміри¹⁾...

Синод злякався і переказав цариці все про цього „оскорбителя ся величества“. І митрополіту зараз же схопили і під конвоем одпровадили до Москви. На допиті була сама цариця і митрополіта сміло і різко знову одчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому „заклячили рота“²⁾ і в такому виді держали до суда...

Суд почався 1 апр. 1763 р.; сімь день судили митрополіту „за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія и за посягательство на спокойствіе подданныхъ“. І в кінці, 12 апр. засудили митрополіту — позбавили сана і простим ченцем заслали в Архангельській Корельській мо-настирь...

Але смілий митрополіта не скорився і тут голосно ка-зав, що цариця неоправді одняла церковні землі і що вона неправдою й на престол сіла...

Монах та солдат донесли на Мацієвича і його знову по-тягли на допити і під караулом погнали до Москви. І р. 1767

¹⁾ Ці протести видруковано в „Чтеніяхъ Моск. Общ. исторін“ р. 1862 т. II—III.

²⁾ *Заклячити*—всадити кія в ріт, щоб мовчав.

вдруге оддали його під суд, вже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополіту признали „достойнимъ истязанія и лишенія жизни“...

Катерина змилостивилась і „по милосердію императрицы“ Маціевича тільки розстригли з ченців, дали йому нову назву — Андрій Брехун і 70 літнього діда 8 янв. 1768 р. на віки вкинули в Ревельській каземат...

Каземат в Ревелі вибрали як найтісніший: 10 футів вдовж і 7 ф. впоперек. Як розказують сучасники, Арсеній в тюрмі своїй „заложенъ былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища“... Навіть митрополіта Євгеній Болховитинов свідчить, що як вкинули в каземат Арсенія, то „темница до самой его смерти уже не отворялась; было пресѣчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ“...

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, „сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода“¹⁾...

І чотирі роки мучився тут в тісному казематі бувший митрополіта. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого повсгала про Маціевича сила всяких легенд. Але хутко й кінець прийшов: 28 февр. 1772 р. гіркий мученик Богові душу оддав...

1) М. С. Поповъ, Арсеній Маціевичъ, ст. 253.

На кінці життя свого втихомирився смілий митрополіта і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирізав цвяшком стіха з Псавтира: „Благо миѢ, яко смирилъ мя еси“¹⁾...

Такъ цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з непокірним митрополітою дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона ди-хала все своє життя.

Але опікшись на Мацієвичі, Катерина не взялась рі-шучо за Україну і почала здалека підходити до монастир-ських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкуном вищого духовенства...

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірноподданно просили її забрати всі їхні землі.

КОГДА ЖИЛЪ КО СЕБѢ ТѢБѢ, ВСЮДУ БЫЛЪ НЕМАЛІИ,
ТОГДА НА МИѢ ВСАКІЕ СЪДИ НАЛЕЖАЛИ.

ДНЕСЬ ДВА ПЪТНІ ПРЕДЛЕЖАТЪ КЪ АДЪ И ДО НЕ БА.
СЪ КОГАЧЕ МЪ ТѢБНЪ ПЪТЬ БЪ НЕ КО, КЪ АДЪ И ТНІ ТРЕ БА.

З віршів св. Павла, митрополіта Тобольського (Петра Калючєвича, українця з Самбору, 1705—1770, похованого в Києві в Лаврі); за опір цариці Катерині та Синоду Павла скинули з митрополітства.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцову: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣ-

1) Про А. Мацієвича див. *Свяц. М. С. Поповъ*, Арсеній Мацієвичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій, Сиб. 1905.— Показчик попередньої літератури про Мацієвича див. „Библио-графъ“ 1886 р. № 2—4.

сколко называемых пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же челобитную имѣть: то бѣ мы уже знали, какъ починать. Миѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Кіевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣеть, а мы бѣ ему, преосвященному, если бѣ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бѣ весьма выгодныя для него кондиціи“ 1).

А через рік, р. 1766 царица про теж саме підходила і до найсв. Синоду. Обер-прокурор Мелисина прислав такого наказа Синолові: „Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долготѣно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархини, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ“... 2).

XXXVI.

Але всі ці підступи Катеринини були марними, бо українське духовенство крепко стояло на своєму і міцно боронило свої старожитні права.

1) Листъ Катерини от 9 іюля 1765 р. в Моск. Архиві Мин. Ин. Дѣлъ. Див. С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, Спб. вид. „Обществ. Польза“, кн. 6 т. 26 ст. 122.

2) Государственный Архивъ. Див. С. Соловьевъ, *ibid.* ст. 301.

Цариця почала душити українське духовенство, почала одбирати по-троху старі вольности його, аби тільки примусити його оддати свої землі.

Я вже розказував, як українські монахи запосіли московські монастирі. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, царица 17 фєвр. 1765 р. наказала: „изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссійскія епархїи не принимать“¹⁾...

Тільки з помсти на вкраїнців видала цариця цього наказу; наказ цей,—каже дослідник, проф. П. Петров—„явно отмѣняль прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіє ієрархическихъ и даже учительскихъ мѣсть въ Великороссіи“²⁾.

Правда, наказ цей до життя проведений не був.

А до нас на Вкраїну цариця почала сама призначати настоятелів в монастирі,—і все людей, що добре слухали її, призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байлуже до національних інтересів України³⁾... Це все були люде, що могли готовити ґрунт, аби одібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед духовенства були за весь XVIII вік. Так,

¹⁾ „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. XVII, № 12332 ст. 49.

²⁾ Проф. Н. И. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I ч. I с. 109.

³⁾ Проф. Н. И. Петровъ, Акты, т. III ст. VIII.

р. 1743 монахи Київ-Межигорського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають игуменів, тоді як раніше у їх було не так: „когда умреть игумень или архимандритъ—писали монахи,— то змежду братіи того жь монастиря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иншого монастиря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужонные присылаются архимандритамы; но опые архимандрити, которій прїѣдетъ въ нашъ убогій монастирь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочеть, и чина церковнаго и нашего уставу монастирскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаеть по прихотяхъ своихъ“¹⁾.

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Києва забрати монастирські землі, і це їй парешті обридло, бо земля фаворитам була дуже потрібна,—10 апр. 1786 р. вона силою одняла всі монастирські землі на Україні²⁾... Замість всеї цієї „суєты мірской“ заведений був милостивий штат...

Так цариця Катерина „матернюю свою щедроту изліяла на духовний, въ Малороссіи живущій, чинъ“...

Про цю матерню ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: „мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: на рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ“³⁾...

1) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. I с. 109.

2) Височайшого наказу про це див. „Полное собраніе законовъ Росс. Имперіи“ т. XXII № 16375 ст. 575 sq.

3) *Г. О. Булашевъ*, Преосвященный Иринеи Фальковскій епископъ Чигиринскій, К. 1883 р. ст. 118.

XXXVII.

І жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зітхаючи про недавню волю...

Так, 16 іюня 1763 р. білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав в листі до друга свого: „Бѣда да горе! Все теперъ Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣнніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тѣферъ и въ Владимиръ промованы (=послані на вицу посаду), которіи еще и недавно монахами съ рускихъ“... І обережний владика добавляє про цихъ рускихъ: „однакъ добріе люде, и достойные“... Але щобъ було ще обережнѣше, владика щиро просить товариша: „Сіе по прочетѣ прошу сжечь... А я, разсуждая теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй“¹⁾.

Скаржитесь на сумний стан на Вкраїні і автор „Исторіи Руссовъ“: „Прежде были мы то, что теперъ московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперъ у нихъ, какъ притча во языцѣхъ“²⁾...

‘Годі, певно, і пісня наша склалася:

„Славне було Запорожжа всіма сторонами,
А теперя нельзя прожити за москалями“³⁾...

Проте кращі сини України не здавались і все домагались одродити старі свої вольности. Так, ще коло р. 1763—

1) Н. Петровъ, Акты, т. III ст. 44.

2) Исторія Руссовъ или Малой Россіи, Москва 1846 р. ст. 204.

3) Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни, Спб. 1836 р. ст. 66.

1767, коли од ліберальної молодой цариці сподівались, що вона поверне одніті права Україні, у нас хтось написав „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей“, де було розказано, хто ми і що ми, і що ми зробили; автор довів, що Україна має всі права на автономне життя. Ось що тут каже Україна Москві:

Не тебѣ, Государямъ твоимъ поддалась,
При которыхъ ты съ предковъ своихъ и родилась.
Не думай, чтобъ ты сама была мой властитель,
Но Государь твой и мой общій повелитель.
А разность наша есть въ прежнихъ именахъ.
Ты Велика, я Мала живемъ въ смежныхъ странахъ.
Что жъ я Малой называюсь, а ты Великой,
То какъ тебѣ, такъ и мнѣ ни мало не дико;
Ибо твои предѣлы пространнѣе моихъ,
А мои обширностями поменше твоихъ.
Уже ль гора собою надо мной обладасть?
Нѣтъ, нѣтъ! но какъ сей, такъ та къ тому прилегасть.
Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ,
Почему почитаю тебя равну себѣ.
Не говори: какъ обществу, поддалась и тебѣ!
Самодержецъ твой и мой шлетъ тебя и меня,
Одинъ онъ отзываетъ изъ походу веля,
А не ты *республикою* повелѣваешь мною.
Ничѣмъ не умаленна царемъ я предъ тобою,
Оставлена также я при чинахъ всѣхъ,
Обнадежена и впредь милостію тѣхъ 1).

¹⁾ Див. цей „Разговоръ“ в „Кіев. Старинѣ“ р. 1882 кн. II та VII

Рік 1767 підживив і підбадьорив Україну, — тоді як раз збиралась „Комісія для составленія Уложенія“ і в цю комісію закликали депутатів зо всеї Росії. Україна прокинулась враз, згадала свою волю, і все суспільство, всі стани громадянства, — козацька старшина, міщане, козаки, духовенство, — всі склали накази, аби Україні вернули старожитні права; і не тільки великі міста, дрібні навіть містечка наказували вернути права, що на їх „гетманъ Богданъ Хмельницькій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую“...

Гр. Румянцев тоді „робив вибори“ на Україні, — він вживав всяких засобів, аби знищити серед українців „фальшивыя и имъ несвойственныя республиканскія мысли“. Проте всі його заходи марно звелися, — Україна голосно кричала вернути їй одняту волю...

І дійшло до того, що граф. П. Румянцев, правитель України, почав лякати виборців навіть шибеницею. Так, він нарядив суд над депутатами та виборцями од Ніжинського полку і суд присудив 33 чоловіка до карі на смерть... Правда, над виборцями змилювались і смертну кару замінили тюрмою на 8 місяців ¹⁾...

Так прагла до волі Україна і волі цеї не знаходила. Потроху забувались старі права, потроху українська старшина росташовувалась на новому ґрунті...

І коли Катерина 29 янв. 1787 р. приїхала в Київ, то наша Академія склала їй величну оду, „на всевожделѣнное прибытіе“ і вчитувала:

1) Проф. М. Гушевскій, Очеркъ, ст. 361—363.

„Противъ Росса воставать,
Неистовствомъ своимъ гордиться,
И силою превозноситься,
Есть съ самимъ Богомъ въ брань вступать“¹⁾...

І проте все ж таки знаходились гарячі голови, завзяті українські патріоти, що і в такому стані одважувались „въ брань вступать“. Так, р. 1791 до Берліну приїхав гарячий український патріота, письменник В. Капніст і на аудієнції заявив пруському канцлерові Герцбергу, що його послали земляки, знесилені „тиранніей русскаго правительства и кн. Потемкина“. Од цих земляків Капніст питав канцлера, чи допоможе їм Прусія, коли Україна повстане, аби скинути з себе „русское ярмо“²⁾. Але Прусія допомогти одмовилась...

От про що доводилось марити українським патріотам. Але це були тільки даремні мрії гарячих голів, бо русифікація широкою річкою плевла на Вкраїну і робила своє шкідливе діло. Простий народ крепко забили в кайдани кріпацтва, а старшині щедро замазали рота „чинами, а особливо жалованіємъ“... Україну було зруйновано, все скрізь замовкло, здавалось, забули й „умоначертанія прежнихъ временъ“...

От таким тернистим шляхом йшов народ наш за XVIII вік.

¹⁾ Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 194. Оду надруковано р. 1787 в Києво-Печ. Лаврі: „Ода на всевождедѣнное прибытіе Ея Имп. Величества Государыни Екатерины Вторыя“.

²⁾ Проф. М. Грушевскій, Очерки, ст. 365.

XXXVIII.

Проте всі ці урядові заходи проти української культури, що були в XVIII віці, здаються тільки іграшкою, коли ми порівняємо їх з тим, що робив проти нас російський уряд за XIX вік. За допомогою України, московська культура міцно звелася на ноги і всі сили свої пустила на те, аби припинити культуру нашу.

Ще в XVII віці, р. 1668-го Лазар Баранович пророкував про Україну: „Бачу я — писав він — що Русь (=Україна) простує вперед. Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч і вони навіть нехтуватимуть нею“¹⁾..

Сповнилось це пророкування, та тільки тернистим шляхом...

Вік XIX-й знає декільки великих погромів на українську культуру; погроми ці що-далі ставали дошкульнішими і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого, і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами.

Начаток XIX-го віку розпочинав для України з добрими ознаками. Рух слав'янського одродження докотився й до нас; наша література стала на тверду стежку, забалакала народньою мовою. І вже р. 1798 вийшла „Енеїда“ Котляревського. І з того часу почалась нова доба української літератури і всього українського життя.

Тарас Шевченко за молодих літ.

¹⁾ Письма Лазаря Барановича, Чернігів, 1865 р., ст. 50.

Нова література українська збільшувалась, закорінялась все глибше і здавалось, що тепер вже нічого не стане їй на дорозі. Цензура не чеплялась і українські твори вільно друкувались по всяких російських журналах, де їм охоче давали місце (скажемо, в „Утренней Зорѣ“, „Утренней Звѣздѣ“, „Маякѣ“, „Московскомъ Телеграфѣ“ і инш.), навіть в офіціальних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“ з охотою приймали українські твори і там друкував свої „Байки“ Глібов, писав П. Єфименко і инші.

Славний проф.-історик Микола Іванович Костомаров (4 мая 1817 — 7 апр. 1885). З 1847 по 1856 був на засланні за українські справи. За молоді роки писав під прізвиськом Іеремія Галка.

І так наче б то її вільно тихо йшла наша культура аж до 1847 року, це б то до року, коли було схвачено Кирило-Мефодіївців. За всі віки свого існування українці завше визначались великою демократичністю, і тому нічого нема дивного, що в Києві, р. 1846-го українці за-

клали товариство, аби утворити всеслав'янську федерацію, — це так зване Кирило-Мефодіївське Братство. Вже тоді українці мріяли про всеслав'янську спілку вільних народів.

Але дійсність розбила ці мрії. Братчиків похватали і позачиняли у в'язниці, а на українців і на їхню літературу з того часу почали позирати лякливим оком. Старі республіканці, з своїми повсякчасними мріями про волю, українці завдали доброго клопоту російській поліції за весь XIX вік...

Перший, хто добре дався в знаки українцям, це був відомий жандарм Бенкендорф. Як тільки заслали р. 1847-го Шевченка, Куліша, Костомарова й інших, тоді ж заборонено було всю українську літературу. Скоро цензорам було крено наказано, аби вони пильно стежили за українською літературою, „не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовію къ отечеству“. І цензура почала викреслювати навіть з історичних пам'яток місця, де вбачала „пристрастіє къ малороссійскої народности“...¹⁾ Скажемо, так р. 1853 зовсім покалічили видання літопису Грабянки...

XXXIX.

Другої половини 50-х років скрізь повіяло вільним духом, почали голосно балакати про скасування кріпацтва. Пішов рух по всій Росії, а на Україні найбільше, бо там ще всі добре пам'ятали волю, що одняла її Катерина²⁾. Пішла велика культурна продукція українська. Книжки виходили одна за одною, виходили в різних частих Росії: Київі, Полтаві, Москві. Саратові і багато в Петрограді.

¹⁾ Цензура въ царствованіе имп. Николая I, „Русск. Страница“ 1904 р., кн. II ст. 441—440.

²⁾ Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго нечатнаго слова. записка Академіи Наукъ. Кіевъ. 1914 р. ст. 12.

В Київї засновано було тоді „воскресні“ школи¹⁾, надруковано було багато українських підручників, по яких і навчали тоді в цих школах²⁾. Підручники були майже всі, які потрібні для школи³⁾. Скоро такі ж самі недільні школи заснували і по інших місцях. Українське слово жваво йшло до народа, особливо р. 1861—1862, і вже р. 1862 Петроградський Комітет грамотности клопотався, аби дозволили вести освіту на Україні рідною мовою... Щоб виховувати учителів, в Київї було засновано навіть „Временную Педагогическую Школу“. Сам уряд не спиняв цього українського руху, не вбачаючи тут нічого шкодливого. Р. 1861-го П. Кулішу навіть офіційально було запропоновано перекласти на українську мову „Положеніе о крестьянах“.

1) Дав. *Струнина*, Первые воскресныя школы въ Киевѣ „К. Стар.“ 1898, IX.

2) Обь отмѣнѣ ст. 13.

3) *Д. Морозъ*, Арихметика або щотниця, К. 1862, 68 ст. 10 к.; *О. Кониський*, Арихметика або щотниця, Спб. 1863 р. 66 ст. 5 к.; *П. Куліш*, Граматка, з малюнками, Спб. 1857 р., 159 ст. 50 к.; зміст: азбука, священна історія, молитви, арихметика; *Його ж:* Граматка, Спб. 1861 р. 5 к.; *К. Шейковський*, Домашня наука, Ч. I та II, К. 1861 р.; *Т. Г. Шевченко*, Букварь Южнорусскій, Спб. 1861 р. 3 к.; *Деркач*, Українська граматка, К. 1861 р. 10 к. 22 ст. — Азбука по методѣ Золотова для южно-руссаго края, Полтава, 1861 р. 5 к.; *Дараган*, Українська граматка, М. 1861 р. 5 к.; *М. Гатцук*, Українська абетка, М. 1861 р. 25 к.; *М. Гатцук*, О малороссійскихъ учебникахъ, „Моск. Вѣдом.“ 1861 р. № 192; * *, Наськи граматки, „Основа“ 1862 р. кн. I. ст. 64—82; О малорусскихъ азбукахъ, „Ж. М. Н. Пр.“ ч. III, кн. 4, с. 125; Де що про світ Божий, К. 1863 р. 20 к.; *Яценко Л.* Граматка за для українського люду, М. 1862 р. 5 к.

Але ж не судилось українській культурі спочити і тут. Проти українських шкіл зняли цілу бучу, зняли найбільше поляки, бо вони тоді як раз скрізь заводили свої школи, бажаючи сполонізувати наших селян ¹⁾. До поляків пристало вище київське духовенство, з митрополітою Ісидором на чолі. Навіть єврейська газета „Сіонъ“ пішла походом на українські народні школи, і газета ця перша кинула на українців образливе слово „сепаратисти“... ²⁾.

І наслідком всього цього було те, що, скажемо, Кулішеву „Граматку“ вільно продавали на лівім боці Дніпра і забороняли її на правім...

А р. 1862 школи „хлопоманам“ позачиняли, обвинувачуючи їх в сепаратизмі... А коли через рік пішло польське повстання, то наляканий уряд московський счинив на українців вже цілний погром.

Павлеімон Олександрович Куліш (1819—1897), славний письменник український, батько нашого правопису («к. літвіка»). Був на засланні з р. 1847-го по 1850 р.

¹⁾ Объ отмѣнѣ, ст. 13.

²⁾ Ibidem, ст. 14.

Українські поетеси і письменниці.

Олена Пчілка (Ольга
Косач, род. 1852 р.)

Лєся Українка (Лариса
Косач, 1872 — 1913),
видатна поетеса

Одарка Романова.

Днірова Чайка

Ольга Кобиллянська
(род. 1865 р.), укра-
їнська символістка.

Христя Алчевська (род.
1882 р.).

Українців винуватили, що ніби вони брали жваву участь в польськїм повстанні; це був безглуздий наклеп на українців, і проти цього протестував навіть М. Юзефович, що випустив тоді книжку: *La question Russopolonaise jugée par un petit-russien*, 1863 р.

XL.

Поход на українців почався з дрібниці. Як раз тоді Ф. Морачевський клопотався, аби йому дозволили надрукувати Євангелію в його перекладі вкраїнською мовою. Академія Наук признала цей переклад патхненим, ухвалила його і визнала добрим до друку. Переклад було одано на благословеніє найсв. Синодові, а той доручив його ще й на другу цензуру, в комісію з трьох осіб: єпископа Калузького І. Миткевича, шефа жандарів ки. Долгорукова та київського генерал-губернатора Анненкова¹⁾... І ця комісія признала Євангелію в перекладі Морачевського „опасною и вредною“... Це була найперша наша жертва в XIX віці.

Свої думки комісія послала міністрові внутр. справ Валугеву і нарешті 20 іюня 1863 р. вийшов відомий наказ Валугева, ухвалений Височайше.

Валугев писав в наказі, що „большинство Малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого *малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ*, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій также понятенъ для малороссіянъ

1) В честь його улиця в Києві прозивається Анненківською

и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи“.

Валуевъ вбачавъ въ украинскіи русі тільки „политическіе замыслы Польши“, а в бажанні учити народ рідною мовою — „политическую пропаганду“.

І міністръ крепко наказавъ: „чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться“ ¹⁾.

Такъ були накладені важкі пута на вкраїнську літературу, а особливо на вкраїнську науку, а разом з тим і на вкраїнську культуру. Українську інтелігенцію одірвали од народа і заборонили промовляти до його рідною мовою...

А русифікацію нашего края повели в широкому масштабі; дойшло до того, що почали навіть офіційально платити за цю русифікацію. Так, по закону 21 ноябрю 1869 р. та 13 юня 1886 р. чиновникамъ всіх відомствъ назначили плату за русифікацію, плату досить велику; про це в законі читаємо: „Въ десяти Юго-Западныхъ губерніяхъ лицамъ русскаго происхожденія, исключая однако мѣстныхъ уроженцевъ, производится прибавки къ содержанію“... І якъ це не дивно, це й тепер не скасовано цього закона...

¹⁾ М. Лемке, Эпоха цензурныхъ реформъ, ст. 302.

Модест Левицький (род.
1866 р.), український письменник.

Проф. Агафангел Кримський (род 1871 р.), видатний укр. лінгвіст і поет.

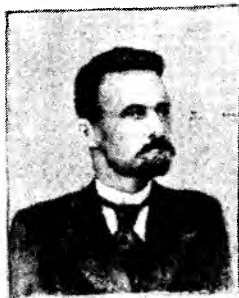
Микола Черявський (род.
1867 р.), український поет.

Петро Кузьменко (1831—
1867), український письменник.

Данило Мордовець (1830—
1905), видатний український історик і письменник.

Максим Славинський,
український поет.

XLI.

Але це не була перша заборона нашої мови: за останні віки народ український добре при звичався до таких скорціонів, і тому він хутко оговтався і в такій скруті. І не тільки оговтався, але швидко й підвів голову й знову розпочав культурну працю, і де-далі праця та ставала все більшою та ціннішою.

А коли в Києві з р. 1872 був заснований одділ „Географическаго Общества“, то він одразу став центром українського руху і згуртував коло себе всі крапці наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Розпочалась велика культурна праця по вивченню життя нашого народу, в той же час на літературній ниві нашої пішли такі письменники, як от О. Кониський, П. Мирний, Старицький й інші.

Проф. Павло Чубинський (1839-1884), видатний укр. вчений етнограф. З р. 1862 був висланий з Києва до Архангельського краю.

І уряд знову забив тревогу. Але на цей раз у його в Києві знайшлося пильне око, що добре стежило за українським життям, — це був відомий т. с. М. Юзефович. Він багато писав проти українців і в „Кієвлянинъ“ і в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“; на статті

його нарешті звернули увагу і р. 1876 Юзефовича покликали на нараду в Петроград. І з цієї наради і вийшов недоброї пам'яті наказ 18 мая р. 1876, що знов надовго припинив українську культурну працю.

Ось цей закон, відомий у нас як „закон Юзефовичів“; подаю його цілком.

„Государь Императоръ 18 минувнаго мая Всемилостивѣйше повелѣтъ соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчїи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и персводовъ на томъ же нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятникввъ,

б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатанїи историческихъ памятникввъ безусловно удерживалось правописаніе подлинникввъ, въ произведенїяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленїй отъ общопринятаго русскаго правописанїя и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведенїй русской словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣнїи въ *главномъ* управленїи по дѣламъ печати, — и

3. Воспретить различныя сценическія представленїя и чтенїя на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на таковомъ же текстввъ къ музыкальнымъ нотамъ“.

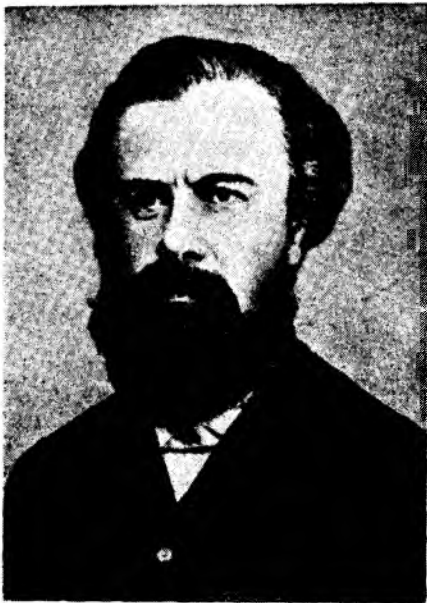
Такий був цей „всемилостивѣйшїй“ „закон Юзефовичів“. Він вже бїльше рїшучий і бїльше виразний, нїж закон 1863 р. Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обїїти закона; на лїтературу українську було накладено двї цензурї — краєву і головну, — це б то, коли якийсь український твір пролїз би через краєве решето, то вже певне застряне в петроградському сїтї...

Наука українська була крепко заборонена, книжка з Галичини ні в якому разі не пропускалаь до нас; наказом цим скасовувалась наша пісня, руйнувався театр...

XLII.

Гроге Україна хутко одживала по всякім погромі, нашвидку гоїла свої рани і знову рушала далі

своім віковичним тернистим шляхом... І через п'ять років урядові довелось знову підновляти старі накази,—8 октября 1881 р. було видано нового закона про українські справи,—закон цей де-що міняв з старого, а де-що підматував. Новим законом було дозволено друкувати словники української мови, але російським правомисом; театр український крепко забороняли, а окремі сценічні вистави поставлено „въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ“...

Проф. Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895), славний український діяч. Р. 1875 за любов до України його скинули з професорства і він в 1876 р. мусів виїхати за кордон, професорував у Сербії і помер на чужій землі...

От ці заборони українського слова з років 1863, 1876 і 1881-го—це тільки виразніші заборони XIX в., бо крім їх була ще сила менших; перелічити їх нема змоги. І всі вони болючими ранами оставались на невимрущому тілі української культури, лишались тими ранами, що однимали живі соки організму, що невинно точили його, зупиняли і псували йому зріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались...

Українці не покладали рук, обходили закон, як тільки могли, і українська культура все-таки зростала; особливо за останні роки пішли були переклади з російської мови. Уряд запримітив цю дірку і р. 1892 кренко наказав цензорам, щоб таких перекладів не було... Крім того, уряд наказував, що цензорі повинні і всякі українські твори „съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещаая при этомъ не только все, противорѣчащее цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“¹⁾...

Здається, далі цього наказу йти було нікуди...

Проте р. 1894 злову кренко і рішуче нагадують про заборону везти книжки за кордону. Через рік, в 1895 р. знов наказують забороняти навіть збірники — українські дитячі читанки, „хотя бы по существу содержанія они и представлялись благонамѣренными“²⁾...

1) Предложеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати С.-Петербургскому Цензурному Комитету отъ 8 января 1892 г. за № 96.

2) Записка Имп. Академіи Наукъ объ отгнѣнъ стѣсненій украинскаго слова, 1905 р. ст. 88.

XLIII.

Такі були ті скорпіони, що їх завше густо пускали на ниву українську. Такою дійшла наша нива і до 1904 р., коли розпочався в Росії великий визвольний рух. Обійти українців не змогли і з кінця цього року Комітет Міністрів розпочав свої наради про скасування заборони українського слова. І 30 янв. 1905 р. сам Міністр Народньої

Павло Грабовський (1864 — 1902), укр. поет-громадянин; половину життя свого простраждав по тюрмах та на засланні серед якутських сивіг та тундр і там і помер.

Освіти так писав про всі попередні скорпіони: „примѣненіе запрѣта (на українське слово), значительно затрудняя распро-страненіе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія на понятномъ для крестьянъ нарѣчій книгъ, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его уровня“...

Сам уряд росписався в шкодливости своєї ж політики...

Проте бідна нива українська не зазнала спокою й тепер. Почалась звичайна московська тяганина, та волокита, що добре далась в знаки нам ще за віки XVII та XVIII-й.

Комітет Міністрів, „въ видахъ вящшей осторожности“, доручив розглянути справу скасування заборони на українське слово ще й Академії Наук, університетам Кіївському та Харківському і київському генерал-губернаторові. Всі ці інституції в оден голос одновили, що заборона українського слова тільки шкодлива, а Академія Наук в 1905 р. винустила навіть велику записку—„Объ отмѣнѣ стѣсненій ма-

лорусскаго слова“. Українські питання Академія поставила руба і авторитетно заявила: „малорусское население должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ“¹⁾...

А Харківський університет признав навіть негайну потребу допустити вкраїнську мову в народні школи, допустити вкраїнські книжки в читальні та бібліотеки, дозволити вільні беседи, читання і церковну казань українською мовою²⁾...

Так оновили всі наукові інституції про вкраїнську справу. Комітет Міністрів, розглянувши всі оці одповіді, в септябрі 1905 р. зробив постанову: скасування заборони українського слова признати... „несвоевременнымъ“...

Так скінчився великий визвольний рух для України...

І знову довгою низкою посунули скорпіони на вкраїнську культуру і скінчилися вони цілим походом, що повів на нас міністр А. Столинин. Знущання над українцями дійшло свого краю і нас залічили тоді в „инородці“... В циркулярі своїм з початку 1910 р. Столинин наказував не дозволяти товариств „инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей“...

1) По Київському вид. р. 1914 ст. 6.

2) Див. „Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ“, вид. харківським університетом.

XLIV.

т такий був шлях нашої культури за XIX вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього „просвіщенного“ віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки за кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засилали до Сибіру... Забороняли продавати українські книжки навіть дозволені цензурою; та й самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила „зайцем“ лкась українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Києві до цензури було оддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати ¹⁾... А 70% з цих простих, лагідних та тихих по змісту рукописів так й не побачили світу...

Цензура шматувала наші книжки, кренко забороняла вживати слів „Україна“, „українець“, — виправляла їх завше на „Малороссія“, „малороссь“...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. в Києві був археологічний з'їзд і міністерство дозволило читати реферали на всіх слав'янських мо-

¹⁾ Проф. М. Грушевській, Українство вь Россіи, Спб. 1906 р. ст. 17.

Памятник І. Котляревському в Полтаві, поставлений р. 1903. На святі одкриття пам'ятника заборонили читати привітання та промови українською мовою.

вах,—проте заборонило] читати українською] мовою і вчені з Галичини мусіли вертатись додому, не читавши своїх докладів... Правда, в останню хвилину схаменулось міністерство і дозволено було читати реферати й українською мовою, та проте з умовою, щоб це було тільки в закритому засіданні і в присутности не більше 25 чоловіка... Це було знущання над народом, і українці зріклися брати участь в такому з'їзді...

Те ж саме було і р. 1903, коли на святі одкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві не дозволили промові рідною мовою...

Коли в книжці російською мовою траплялись українські слова, цензура вперто гнала їх геть,—бо пеклувалася про чистоту мови... Дбала цензура навіть про чистоту і нашої української мови,—вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння... Крєпко забороняли нам і переклади з чужих мов, — навіть оповідань та віршів...

Забороняли в церкві казати проповіді рідною мовою і бідний народ наш лишився без розумної духовної страви... Сорок років лежала під замком українська Євангелія, і народ наш не мав змоги читати рідною мовою науку Христову, толі як Євангелія ця була перекладена на всі найменші мови...

Заборонили рідну нашу пісню, вигнали її з школи, виганяли з життя. З р. 1876 було заборонено ставити слів під українськими нотами,—можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, р. 1881 скасували сміховинного наказу цього...

Забороняли нам співати рідною мовою, і коли українці бажали прилюдно проспівати рідну пісню, губернаторі вима-

гали інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажемо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замість: „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечериці“ співати: „Ой, не хади, Гришка, да и на пикник“...

Проте громада слухала і ці викрутаси, і вернувшись додому з таких „пикників“, тихо тягла собі: „Ще не вмерла Україна“...

Забороняли український театр і гнали його, як могли. Довгий час театр наш зовсім був вигнаний з київського генерал-губернаторства, цеб-то з губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської. І театр наш примушений був довгі роки тинятися по московських містах...

А коли й дозволили театр, то тільки з умовою, щоб поруч української вистави йшла і московська... Забороняли такі п'єси, де б була інтелігенція, — аби не вишло, що ніби „мужичою“ мовою може балакати і освічена людина...

А коли українці збіралась і хотіли одиравити напихіду по Шевченкові, — навіть цих напихід не правили, бо їх було заборонено... Це вже було проти всіх установ—і Божих і людських—бо сама ж віра Христова наказує молитись навіть за ворогів...

Не сила мені отут вилічити вам всіх отих кривд, що їх заподіяно народові нашому. Це було теї кривди, не було того терну, щоб їх не кинули нам на нашу важку путь... Я

Володимир Винниченко
(род. 1880 р.), видатний
укр. письменник-психолог.
Був емігрантом, тепер го-
лова Укр. Генерального
Секретаріату.

Молодші українські письменники.

О. Олесь (Олександр Ів. Кандиба, род. 1878 р.), видатний український лірик.

Грицько Чуринка (род. 1879 р.), український поет.

Микола Вороний (род. 1871 р.), український поет естет.

Спиридон Черкасенко (род. 1876 р.), український письменник і драматург.

пригадаю тут ще одного факта, що ясно покаже, чого хотіли од нас, чого од нас домагалися. В 1887 р. оден з київських вчених подав на цензуру свого рукопису — „Опытъ грамматики малороссійскаго языка“. Цензор повернув рукопису назад навіть не читавши, а на проханні авторовім написав: „Нельзя же разрѣшать къ печати грамматики того языка, который обреченъ на небытіе“...

XLV.

Всі оці скорпіони, що синались на культуру вкраїнську, проте не зменьшили поривання нашого до волі та до рідного слова. Діячі-українські ніколи не приставали в роботі, і ці заборони тільки підбільшували їм енергії, додавали завзяття.

Біжучої річки не спиниш — вона греблю порве. Не спинити її життя, коли воно сиравді існує. І не дивлючись на всі заборони, українська культура проте примувала вперед, — знаходила хоч маленькі дірки в законах і тихенько точилась собі проз їх.

Певне, нема другого такого народу, щоб примушений був хітріше обходити накази та заборони, як народ український... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...

Нам заборонили наукову літературу, заборонили нести простому народові світ та знання. Проте це не спинило українців, — а же ж нам дозволяли писати оповідання, — і тому так ясно вродили у нас всякі вірші та оповідання і про комах, і про різачку, і про дифтерит... Так з'явилися у нас

книжечки на зразок: „Від чого вмерла Мелася“ (про дифтерит), Як годувати малих дітей, Добра порада (про бішенство), Порадник жінкам, Порадник матерям, Як живе тіло людське і сила інших.

Академія Наук писала про це: коли українці бажали „преподати народові кое-яке поученіє по частині сільського господарства, вочасові правдивихъ или чого бы то ни было изъ круга знаній, доступнихъ и пужныхъ простолюдну, они были вынуждены, наперекоръ свойству предмета и направленію своихъ способностей, предлагати такое поученіє въ беллетристической формѣ, чему немало примѣровъ, смѣшнихъ для непосвященнаго въ эту тайну и глубоко прискорбныхъ и досадныхъ для знающаго ее, не трудно привести вплоть до настоящаго времени“¹⁾...

Василь Мова (1842 — 1891), укр. поет і граматур; за життя не бачив своїх творів друкованими за цензури.

І закон цей породив у нас багато беллетристів. Ось так оден з них розказує, як став він беллетристом. „По природѣ я не беллетристъ,—нише він — по законъ, отымая у меня право писати что бы то ни было серьезнаго содержания на моемъ языкѣ, заставилъ меня сдѣлаться беллетристомъ.“²⁾...

Оден з українців надумав видати — страшно сказати! — книжку про чорний пар. Палисав її на зразок оповідання,

¹⁾ Записка Академіи Наукъ объ отміні стѣженіи малорусскаго печатнаго слова, К. 1911 р. ст. 16.

²⁾ Записка Академіи Наукъ, р. 1905, ст. 81.

як то слід було, проте цензура не дозволила йому друкувати, бо вбачила тут скриту науку. Унертий автор вдався аж до самого міністра землеробства,—і розказав йому, що коли він завів чорний пар в своїм повіті, то з того часу селяне забагатіли і нестало в повіті недоїмок; коли ж видати його книжку про чорний пар,—радив автор, — то казюонних недоїмок скрізь поменьшає... І тільки цим він і взяв міністра і книжку про чорний пар було дозволено ¹⁾...

Життя само розбивало заборони українського слова і сміялось з авторів їх. Уряд вимагав, аби в українськiм театрі непременно ставили ще й якусь російську н'есеу. Закона цього додержувались, проте з часом все це звелось на те, що в українськiм театрі по-російськoму давали тільки якогось там ваганенького одноактового водевільчика, давали як раз тоді, коли до театру збіралася публіка...

В колишній українській столиці, в такiм великiм місті як Київ—і зовсім немає улиць на честь українських діячів; але ж рясно зате маємо назви на честь київських губернаторів та ворогів України, Безака, Фундукяся, Аненкова, Васильчикова, Клейгельса, Леванова, Столишина й інших. Проте українці і тут тихенько пролізли і назвали аж три улиці на честь українських діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Пальківська (Панька Куліна) та Нікольсько-Ботанічна (Миколи Костомарова) ²⁾...

Самі законц, що забороняли українське слово, виходили якимсь незвичайним шляхом. Височайших наказів з р.

1) Проф. В. Антонович, Записка в справі обмежень української мови, „Записки укр. Наук. Тов. в Київі“, кн. 3, р. 1908: ст. 35.

2) „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 475, примітка.

1876 та 1881 Державна Рада не розглядала, а це порушає основні закони Російські; Правительствующий Сенат не надрукував цих наказів,—і це теж порушало основні закони. З цими наказами якось соромилися подавати їх світу, і пускали їх до життя не прилюдними законами, а секретними циркулярами.

XLVI.

До українців сікалися зза всього і скрізь вбачали сепаратизм. В прості справи наші вносили образливе недовір'я і надавали їм якогось протидержавного політичного виступу.

Так зробили, скажемо, з простою справою постанови пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Ця справа дуже характерна й цікава і я коротенько перекажу її ¹⁾.

Думку про вшанування Б. Хмельницького перший подав відомий М. Юзефович, що був ззамолоду щирим українцем. Юзефович в цій справі вдавсь до відомого художника Михайла Мікешина, автора монументів „Тисячеліття Росії“ та цариці Катерини II; той з охотою р. 1868 приїхав до Києва і умовивсь про пам'ятника. Пізніше Мікешин довів цареві Олександрові II, що „на Україні, під вражінням недавнього польського повстання, виникло загальне бажання пристойно вшанувати патріотичну вислугу гетьмана Хмельницького, що прилучив Україну до Росії“. Р. 1870-го цар звелів збирати жертви на пам'ятника по всій Росії „тому,

¹⁾ Див. про неї пірше: *Ор. Левицький*, Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 467—483. Див. ще „Київська Старина“ 1888 р. кн. 7.

кто возвратилъ русскому народу Кіевскую святыню, кто спасъ, можетъ быть, православіе на берегахъ Днѣпра и положилъ краеугольный камень нынѣшнему государственному зданію всея Россіи“.

М. Мікешин виготовив бронзову модель пам'ятника і привіз її до Кієва на розгляд. Богдан був на баськім коні; „під конитами коня лежав труп ксьондзя-езуїта, укритий пошматованим польським знаменом, тут же валялися шматки порваного ланцюга. Далі, за конем, збита його конитом, сторчма летіла з скелі фігура польського пана, а ще нижче—фігура жид-рандаря, руки якого закликали на проскурках, пасках і награбованих церковних речах“¹⁾... На чолі п'єдесталу — кобзар (кобзарем мала бути жива постать Т. Шевченка) співає їй грас на бандурі, а під ним підписано:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як в нас на Україні,
Що немає жиди, що немає ляха,
Не буде її унії...

Публіка почала протестувати проти такого пам'ятника, але нічого вдіяти було неможливо, бо цар ствердив цього проєкта... І тільки через те, що не було грошей (зібрали всього коло 40000 рублів), мусіли поставити самого тільки Богдана, залишивши на далі інші фігури...

Мікешин добре заробив коло монумента: за нього цар р. 1872 подарував йому 1000 десятин казенної землі в Катеринославщині (це тепер „Мікешин—Царедар“); р. 1873 на вилив пам'ятника було подаровано з наказу царя 1600

1) „Літ.-Наук. Віст.“ 1913 р. кн. 6 ст. 170.

пудів зеленої міді,—і Мікешин гарненько продав цю мідь собі на користь, і так од його цієї міді вже й не вернули.

Р. 1880 монумент Хмельницькому був готовий і його з Петрограду привезли до Києва; але справа марудилась, про пам'ятника пішли чудні теревені, і все скінчилося тим,

що монумента заператорили в

Старокіївський поліцейський учасок, де Богдан й просидів з півтора року, — за те, мовляв, що прибув без паспорта, як шуткували тоді люде...

Місця на пам'ятника ніяк не могли розшукати.

Комісія, що керувала цією справою, хотіла ставити

Пам'ятник Богданові Хмельницькому за прилучення України до Москви; поставлений на Софійській площі в Києві р. 1888-го; праця художника М. Мікешина.

його на Софійській площі, — бо тут кияне щиро стрічали Хмельницького 27 студня 1648 р., коли він з військом вертався на Україну, погромивши Польщу. Але де-кому було недовподоби, що на таким славнім місці стоятиме Богдан,

тому порішили запраторити його на Бесарабку, поміж крамниці та шинки... Так з того часу Бесарабка й досі прозивається „Площадь Богдана Хмельницкаго“...

Після довгої мороки р. 1881 почали вже й копати на пам'ятника на Софійській площі, але з Петрограду несподівано заборонили роботу... Виявилось, що це київське духовенство поскаржилося в Сипод; воно писало: „При испрошеніи Высочайшаго разрѣшенія на сооружеііе памятника Хмельницкому мѣстомъ для постановки его предполагалась Бессарабская въ Кіевѣ площадь, переименованная тогда же въ площадь Богдана Хмельницкаго. Между тѣмъ кіевская городская дума въ засѣданіи 16 іюля 1881 г. постановила: памятникъ этотъ поставитъ на Софійевской площади, въ ея центрѣ, противъ алтарной стѣны Кіево-Софійевскаго Собора, извѣстной подъ именемъ „нерушимой стѣны“. При означенномъ положеніи и высотѣ памятника на площади не только будетъ закрытъ видъ на соборъ со стороны Крещатика и Михайловскаго монастыря, гдѣ проходятъ массы богомольцевъ, совершаются церковныя процессіи и движется городская публика, но еще всякому, направляющемуся съ этой стороны къ собору будетъ представляться уже не алтарная стѣна собора, а задняя часть лошади... Естественно, такимъ видомъ смущень будетъ каждый благочестивый христіанинъ, обычно творящій на себѣ крестное знаменіе въ направленіи къ „Нерушимой стѣнѣ“... Находя такую постановку конпоіи группы предъ св. алтаремъ неприличною и оскорбительною для религіознаго чувства православныхъ поклонниковъ русской святыни“¹⁾, духовенство в особіі преосвящ. Іоанна

1) „Літ. - Наук. Вісн.“ за 1913 р. кн. 6 ст. 476.

й благало заборонити ставити пам'ятника на Софійській площі...

Знялася велика буча, пішла довга писанина і справа не обійшлась, як водиться, без натяків і на „українофільство“ і на сепаратизм. Голова комісії збудування пам'ятника М. Юзефович прямо писав міністрові: „Долгомъ поставляю представитъ отвѣтъ мой на доводы, приводимые противъ постановки памятника на Софійевской площади... Въ отзывѣ преосв. Иоанна нѣтъ и подобія правды. Видно, что преосвященный былъ введенъ въ заблужденіе творцами украинофильской интриги, враждебной самому Богдану Хмельницкому и не переносящей памятника ему, какъ историческаго свидѣтельства о единствѣ и неразрывности Русской земли... Я первый поднялъ вопросъ объ этомъ памятникѣ, какъ наглядный отвѣтъ, съ одной стороны польскимъ притязаніямъ, а съ другою—зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму“¹⁾...

І тільки через цю „українофільську інтригу“ наказано було поставити пам'ятника все-таки на Софійській площі, а то стояв би Богдан десь на Бесарабці серед рундуків і показував би своєю історичною булавою на якийсь там шинок...

Довго тяглася ця справа з пам'ятником, бо зовсім не було грошей, аби його закінчити; тільки р. 1886 було видано з казни 12000 рублів і пам'ятника так-сяк закінчили,—закінчив (п'єдестал) вже архітектор В. П. Ніколаєв, бо зза пригоди з міддю з Мікешиним перестали й знатися. Нарешті, 11 липня 1888 р. пам'ятник був посвячений...

¹⁾ Ibidem, ст. 477—478.

XLVII.

Наслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для України. Вони зробили те, що багато українців одбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика-вє до своєї фамилії і зробилися „тоже малороссами“... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського і каламутила тихе озеро наше. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились...

Руйнувалася культура її простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не диво, що у нас на Україні більше ніж де, вийшовши з школи, стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння ¹⁾...

Кращі сини українські з болем дивились, як руйнувалася стара наша культура. І вони боронили цю культуру, боронили, як могли, клали на неї всі свої сили, одлавали їй все своє життя...

І з того часу, як заборонили нам рідне слово, з р. 1863 посунули наші українці знову за кордон,—тепер вже в Австрію, де слово наше було вільним. Львів стає україн-

¹⁾ Про потребу національної школи див. *В. Грінченко*, На безпросвітномь путі, вид. 3, К. 1913.

ським центром, тягне до себе кращих людей; а коли з р. 1873 у Львові заснувалося „Українське Наукове Товариство“,—воно стало тим огнищем, що коло нього згуртувалися всі видатні сили українські. І поплевали тоді за кордон наші сили, наші кращі сили, що їм було тісно й небезпечно в себе

Степан Руданецький (1830--1873), укр. письменник. За цензурних утисків не бачив своїх творів друкованими.

вдома; поплевали тоді туди і наші гроші і збогащали Австрію... І дошло до того, що якусь там просту пісню, якийсь там дрібний віршич українці мусіли друкувати в Австрії, а то її в самім Відні, а не в себе вдома, бо тут все це кренко забороняли...

А скільки за цього пішло у нас творів недрукованих, скільки наших поетів так і з світу зійшли, не побачивши творів своїх друкованими (Свідницький, Руданецький, Мова)...

Заборона рідної мови у всьому житті нашому довела тільки до руйнування. По школах нищили саму душу українську, перекручуючи її на московську. Освіта падала, бо в школі її давали мало, а позашкільну освіту кренко забороняли.

І пікуди не міг і не смів ткнутися бідний селянин наш, бо скрізь справа точилася московською мовою, що була йому чужою і не розумною... Приходив він до суда і пробував поскаржитись на свої кривди, але розказати про їх він не міг, бо не знав офіційної мови... І скрізь робили його дурнем, прозивали мужиком, і все через саму тільки рідну мову його... А коли починав селянин наш балакати з росіянами, скільки непорозумінь з того знімалося,—болючих, гірких

непорозуміннь, бо за ці непорозуміння йому доводилося часом з суда простувати її на Сибір...

Я не буду приводити прикладів цього нерозуміння судді та підсудного, їх ви досить знайдете в талаповитих нарисах „В суді“ Виборного Макогоненка. Скажу тільки, що ці нерозуміння почалися дуже давно. Так, коли р. 1724-го провадилась справа Полуботкова, то цар Петро I допитував Генерального Писаря Савича:

— Скажи, знаєш ли ты о зломъ умыслѣ твоихъ товарищей?

— Не скажу, Вашеці! — чемно та ввічливо одповів Савич.

Петро обурився, одвів руку і вдарив по обличчю Генерального Секретаря України... І за це ж присудив його до катування...

При цій розправі був Бунчуковий Товариш Володківський, і він роз'яснив цареві, що „не скажу“ по-українському значить тільки „не знаю“.

Оборонець прав українських, стропитель храмов Божих, гетьман Іван Степанович Мазепа (1644—22 авг. 1709). Збудував у Києві р. 1693 Братську церкву на Подолі; р. 1690—1696 церкву Великого Миколая (тепер Воєнний Собор); обніс Лавру камінною стіною і збудував дві церкви—над святицями і економічними воротами. По Київських церквах багато вкладів Мазепиних.

Цар помнякшав, але зараз же на кошт Савича послав на Україну гонця-чиновника, аби він перевірів, чи то ж справді по-українському *не скажу* значить *не знаю*¹⁾...

Перекручували душу, перекручували все життя. Непорозумінням кінця не було, бо русифікація на кожному кроці спотикалася на наше рідне і часом прибирала трагікомічних форм...

Росказують, що як був в Києві цар Микола I, він заїхав до Никольського собору, збудованого р. 1690 Мазепою. В ризниці царське око впало на якийсь старий портрет.

— Чий це портрет? спитав цар настоятеля.

— Зиждителя храма сего, гетьмана Івана Мазепи, Ваше Величество,—одповів той.

— І ви за його молитесь? цікаво питає цар.

— Кожну службу, як за зиждителя, Ваше Величество,—щиро одповідає недогадливий батюшка.

— А великим постом проклинаєте Мазепу?—здивовано питає цар.

— Проклинаємо, Ваше Величество... — зрозумівши, боязько одповідає батюшка...

— І молитесь, і проклинаєте, — насмішкувато додає цар і повертає з ризниці...

Звичайно, це може тільки анекдот, проте анекдот дуже виразний...

¹⁾ Д. Бантышъ — Каменскій, Історія Малої Росії, вид. 4, К. 1903 р. ст. 589.

XLVIII.

Що найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягали на душу свідомих українців. Вони драгували їх, отроювали душу їм ненавистю до братів-москалів, одвертали їх од московської культури, — культури близької нам, культури рідної, бо й ми ж самі добре доклали до неї своїх рук...

Свідоме московське громадянство бай- дуже було до нашої трагедії. З попередніх віків воно наслідувало ворожнечу до нас, дивилось скося, історії нашої не знало, культури нашої не визнавало. Про те, що це ми йому створили культуру за XVII та XVIII віки, про це воно забуло, і не тільки забуло—і знати не хоче...

І за XIX вік ми маємо з московського громадянства силу централістів, як були вони в XVII та XVIII віках. Згадаймо таких письменників як Каченовський, Катков, Суворин, Грингмут, Мещерський, або в наші часи фанатичний Струве,

Проф. Михайло Грушевський (род. 1866 р.), славний укр. історик, голова Української Центральної Ради.

що закликав своє громадянство „енергично и безъ всякихъ поблажекъ вступити въ идейную боротьбу съ украинствомъ“... І російське громадянство весь час було ворожим до наших національних поривань, а в кращому разі—було байдужим...

Наведу тут листа „кающогося“ великоросса, що виразно вилічує гріхі свого громадянства. „Мы, великороссы—пише він—всѣ, за исключеніемъ развѣ немногихъ, нужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всѣми силами противодѣйствовать самостоятельному ихъ (українців), на національній почвѣ построенному, развитію. Вѣдь мы, великороссы, только и ограничиваемся ровни ничего не стоящими восклицаніями по адресу „хохловъ“—украинцевъ объ ихъ краѣ, гдѣ „среди садовъ деревья гнутся долу“, объ ихъ пѣвучести и „удивительномъ“, своеобразномъ ихъ характерѣ, а между тѣмъ не видимъ, что этотъ нашъ братскій народъ, *которому мы многимъ обязаны*, весь стонетъ отъ своей приниженности, главнымъ виновникомъ которой являемся въ послѣднемъ счетѣ мы, великороссы“...

„Вѣдь не тайна,—пише він далі—что въ свое время не сочувствовалъ этому даже такой человекъ, какъ Бѣлинскій—этотъ идолъ современной ему великорусской нашей молодежи. Вѣдь онъ одобрялъ даже арестъ Шевченка и называлъ его, Кулиша и другихъ „ему подобныхъ“ чуть ли не дураками, негодяями, проникнутыми „мелкимъ хохлацкимъ патріотизмомъ“...

„Кто—питає автор—сочувственно откликнулся изъ нашихъ по украинскому вопросу? Кто привѣтствовалъ добрыя начинанія украинцевъ?—Никто... Все наше общество апатично молчало и молчитъ или косо, недовѣрчиво погляды-

ваєть на поднимающее голову „хохломанство-украинофильство“, какъ не стѣсяются и до сихъ поръ обозначать культурное движеніе украинцевъ“¹⁾...

Так писав в 1905 р. „кающійся“ великорос, правдиво вбачаючи в байдужости до нас і наших справ грїх свого, братського нам громадянства²⁾.

Я йще мушу зазначити, що російський уряд рідко коли сам, з своєї ініціативи вів на нас погроми. Завше перед новими заборонами знимали бучу добровольці, що галасували про сепаратизм і тикали на нас пальцями. Уряд обома ушима прислухався до їхнього галасу і охоче тиснув нас зо всієї сили...

XLIX.

Мова—це наша національна ознака, в мові—наша культура, ступінь нашої свідомости.

Мова—це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова—душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний

1) Див. „Кіевская Старина“ 1905 р. кп. VI, підпис „Великороссь“.

2) Див. про це питання *К. П. Михальчукъ*, Открытое письмо къ А. П. Пышцу. Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества, К. 1909 р.—*Д.и. Донцовъ*, Русскій либерализмъ и украинское движеніе, „Укр. Жизнь“ 1912 р. № 5.—*В.л. Жаботинскій*, О русскомъ либерализмѣ, *ibid.* № 7—8.

орган культури, традиції. В мові—наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова—це найясніший вираз нашої психики, це найперша сторожа нашого психичного я...

І поки живе мова—житиме й народ, яко національність. Не стане мови—не стане й національності: вона геть розрушиться поміж дужчим народом...

От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань.

Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, похваєш, куди забажаєш...

Напади на нашу мову почалися дуже давно,—ще майже з самого приєднання України до Москви. Богобоязлива Москва, що готова була муки приймати за „єдиную букву азъ“, завше скося поглядала і на нас і на нашу мову. Думка така була: раз инша мова, то й инший народ, а коли инший народ, то инша й віра... А коли инша віра, до тож еретицька віра, бо право вірує сама тільки Москва та московський народ...

Одного разу, з початку XVII-го віку, прийшло на Москову козацьке посольство з України. Цар одмовив їм і не прийняв їх; кн. Пожарський ось так виправджувався: „Пришли вы къ Москвѣ—казав він—передъ постомъ, и въ постъ у великого государя нашего никакіе послы и иноземцы не бываютъ“... Як бачимо, цар боявся поскоромитися в піст „иноземцами“—українцями...

І так ми стали на Москві еретиками і, як я вже розказував, багато перетерпіли за це своє еретицтво в XVII в...

Мова наша—особливо жива людова мова, не літературна, — вже тоді, в XVI та XVII в., дуже одріжнялась од мови московської. Живу мову нашу на Москві мало розуміли, розібрати, що́ таке наша мова, тоді ще не могли. Кожну людину, що не балакала по-хрещеному, тоб-то по-московському, прозивали там німцем, німотою.

Жили ми тоді під Польщею, державною мовою у нас в XVII віці замість своєї, що була в литовську добу, стала мова польська; тому не диво, що в нашу мову, особливо в мову літературну, увійшло чимало польських слів (вони згодом вивітрилися з нашої мови). На Москві це одразу кинулось ввічі і тому одразу ж там почали прозивати нас поляками, а нашу мову українську—польською мовою...

І ця думка, ніби мова наша—то польська мова, думка ця, що повстала ще в XVI та XVII віках¹⁾, кренко держалась на Москві і в XVIII віці, і в XIX, держиться вона там навіть і до нашого часу. Цю стару думку тільки трохи підновили,—нашу мову почали прозивати наріччям мови польської.

За XVIII та XIX віки з мовою нашою було теж саме, що і з самим народом: мову нашу роздирали на часті і тягли до себе і поляки і москалі. Дві головні думки було про нашу мову за ці віки: поляки писали, що мова українська—то мова польська, та тільки трохи понесована москов-

1) Ще *II. Шевальє* р. 1663 в своїй *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*, ст. 38, називав українську мову наріччям польської.

ською, цеб-то зросійщане польське наріччя; росіяне писали, що мова українська—то мова російська, та тільки попована польською, це полонізоване російське наріччя. Назвати нашу мову окремою мовою ніхто не хотів..

Я не буду розказувати, що пишуть про мову нашу поляки,—вони инколи й досі нашу мову залічують до своєї; спинюся тільки на тому, що кажуть про нашу мову росіяне.

В середині XVIII віку, р. 1746-го Ломоносов так писав про нашу мову: „Сей діалектъ съ нашимъ очень сходенъ, однако его удареніе, произношеніе и оконченія реченій отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились“¹⁾.

І от це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, і пішло гулять по світі і стало загальною думкою більшости російських письменників. На першу частину твердження—що наша мова єсть „діалектъ“, цеб-то язык, а не наріччя, на це не звернули уваги,—от же добре запам'ятали тільки відносини мови нашої до польської.

Року 1784 цариця Катерина II надумала видати такий словник, щоб він містив в собі всі язики, які тільки існують на світі. Дев'ять місяців прохлопоталася цариця над своєю

1) Див. Сочиненія М. В. Ломоносова, вид. Академії Наук, т. IV, Спб. 1898 р ст. 1—2. Це Ломоносов писав против Тредяківського; Тредяківський написав тоді статтю: „О множественномъ прилагательныхъ целыхъ іменъ оконченіи“ і радив писати на кінці прикметників у множині *и*, а не *е*, бо „малороссіяне кончатъ непремѣнно также на *и* сімъ образомъ: святѣи“; *ibidem*, примітки, ст. 13. Як бачимо, з нашою мовою тоді ще добре рахувались...

вигадкою; всім губернаторам було крепко наказано збирати слова з їх країв і одсилати до Петрограду; у всі кінці світа послали відозви і просили присилати слів. Але нарешті ця робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраним матеріялом, Паллас і видав р. 1787 — 1789 „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы“, 4 томи.

І от в цім словнику, в передмові писали таке про нашу мову: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россіѣское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и Малой Россіи“...

Це було офіціалъне твердження „Всевысочайшей особы“...

Але придивімось, на основі якого матеріялу зроблено такий висновок. Ось які слова тут подані за вкраїнські: жарь, земля, корова, кровь, домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, караульщикъ і такі інші... От на цим матеріялі славні академики Катеринини їй прийшли до думки, що „малороссійское нарѣчіе мало отлично“...

Звичайно, доставили ці слова губернаторі тільки з обов'язку, аби здихатись клопоту, а в Петрограді їх прийняли, як то кажуть, за чисту монету, і не перевіривши, здали до друку ¹⁾...

В XIX віці про нашу мову панус така ж сама думка. Вчений М. Т. Каченовський, редактор „Вѣстника Европы“, ось що писав про нашу мову: Нзвѣстно, что малороссійское

¹⁾ Див. про це ширше І. Огієнко, Огляд українського лінгвістичного вивчення, 1907 р. ст. 41—42; „Записки“ Львів, т. 80.

нарѣчіе займаєть середину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженіе того времени, когда Малороссія находилась подъ польскимъ господствомъ¹⁾.

В другім місці Каченовський мову нашу зве російською, та тільки попсованою польською²⁾.

Додам до цього, що Каченовський був профессором слав'янських мов в Московськiм університеті і такі думки свої передавав і своїм студентам.

Найбільший грамотій свого часу, Микола Греч, вже просто залічив нашу мову в нарiчка до польської; р. 1822 він писав: „Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременнаго владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, и можетъ даже назваться областнымъ польскимъ“³⁾... Те ж саме він сказав і в своїй відомій „Пространной грамматикѣ“ 1827 р., тільки простіше: „Малорусское нарѣчіе можетъ даже назваться нарѣчіемъ языка польскаго“...

Мушу додати, що Греч був чоловік авторитетний і впливовий і думки його котилися широко по цілій Росіі.

Ці думки про польське походження нашої мови були настільки впертими, що навіть проф. Бодянський серіозно доводив неправдивість їх⁴⁾... А р. 1848 появилася навіть дисертація вченого Лебедева: „Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи“; автор виступив проти неправдивої думки,

1) „Вѣстникъ Европы“ 1810 р. ч. 49 № 1 ст. 69—70.

2) Див. мій Огляд, ст. 29—31.

3) „Опытъ исторіи русской литературы“, Спб. 1822 р. ст. 12.

4) „Ученыя Записки Моск. Универс.“ 1835 р. ч. 9.

що тоді панувала, ніби вкраїнська мова зачалася з того часу, коли Україну заповіла Польща.

Дойшло до того, що мову нашу прозвали тоді просто „польской креатурой, незаконнымъ дѣтищемъ русской семьи“¹⁾...

А то бувало, що прозивали нашу мову просто „иностранию“. Так, на перекладі книжки українського письменника XVII-го віку І. Галятовського „Мессія Правдивый“ 1669 р. на російську мову Космодем'янським в 1803 році написано: „Переводъ съ иностраннаго“...

Поскільки не знали нашої мови, голосно свідчить те, що каже про мову нашу відомий російський історик Карамзин; він приводить грамоту, писану вкраїнською мовою і додає, що грамота ця „писана варварскимъ языкомъ, ни Русскимъ ни Польскимъ“²⁾...

І коли відомий історик назвав мову нашу „варварською“, то чи диво ж після цього, коли р. 1863-го міністр Валуєв авторитетно заявив: „никакого малоросійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“³⁾...

L.

Мови нашої не знали, мало знали й нас самих. „Малорусская народность—нише акад. Пинин— для большинства сѣвернаго русскаго общества была terra incognita. Исторія Малороссіи была извѣстна мало, а когда

¹⁾ П. И. Житецкій, Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, К. 1876 р. ст. 46.

²⁾ Исторія Государства Россійскаго, т. IX, примітка 561.

³⁾ Див. вище ст. 211.

являются, наконецъ, первые опыты знакомства съ современной народностью, русскимъ этнографамъ приходилось какъ будто открывать Малороссію“¹⁾...

Проте були і в кінці XVIII і в XIX віці такі люде, що добре розуміли і нашу мову і нашу історію. Так, ще в 1793 р. письменник Федор Туманський писав про Україну і про її відносини до Росії ось так: „Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайней мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, в оспаривающаго оное—къ лѣкарю“²⁾...

Правдиві слова, і під ними ще й тепер залюбки підписався б кожний широкий українець...

Року 1815-го дуже цікаві думки про нашу мову подав відомий польський вчений Бандтке; він писав: „Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ), какъ не уступающій въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчіемъ сего послѣдняго... И хотя нѣмцы увѣряютъ, якобы малороссійское нарѣчіе есть не что иное, какъ русской языкъ, испорченный примѣсю къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ, ибо Кіевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не существовала, а словянскіе Поляне еще прежде Рурика говорили не иначе, какъ своимъ словянскимъ языкамъ... Дай,

1) А. Н. Пытинъ, Исторія русской этнографіи, т. III ст 309—310.

2) „Россійскій Магазинъ“ 1793 р. ч. II,

Боже, чтобы и малороссійскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!“¹⁾...

Відомий О. Левшин р. 1816 проро ував про український языкъ: „Ежели геніи здѣшней стороны (України) обратять на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда малороссіяне въ славіѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы“²⁾...

Писав про українську мову ще р. 1830-го і відомий історик Бантиш-Каменський: „Ще справедливо думають, що нарѣчіе, коимъ говорятъ теперъ Малороссіяне, обязано своимъ происхожденіемъ единственно вліянню языка польскаго. Мѣстное удаленіе Кіевлянъ отъ Новгородцевъ и другихъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ такому измѣненію языка славянскаго, и наблюдательный филологъ въ лѣтониси Несторовой, въ путешествіи ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даниїла и въ пѣсни Игоревой, письменныхъ памятникѣхъ XI и XII столѣтій, примѣтитъ уже сіи отмѣны въ нѣкоторыхъ словахъ и въ самомъ ихъ составѣ... Въ малороссійскомъ нарѣчійі скрыто происхожденіе многихъ славянскихъ словъ, которыхъ тщетно будемъ искать въ нынѣшнемъ языкѣ русскомъ“³⁾. Так думав про українську мову історик ще в 1830 р. і думки його можна назвати цілком правдивими й тепер.

Наведу ще один уривок,—думки про українську мову проф. Срезневського, потім відомого академіка; р. 1834-го

¹⁾ Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ, „Вѣстн. Евр.“ 1815 р. ч. 81 ст. 23—35, 118—124.

²⁾ Письма изъ Малороссіи, Харьков. 1816 р.

³⁾ Исторія Малой Россіи, вид. 4, К, 1903 р. ст. 480.

він писав: „Въ настоящее время — каже він — нечего доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ божемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтактическому, — языкъ поэтической, музыкальный, живописный“. І Срезневскій широ сподівається, що український язык стане літературним. „Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенки, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины“¹⁾...

Як бачимо, вже за старі часи, ще з початку ХІХ-го віку знаходились такі вчені, що добре розуміли стан нашої мови, називали її не нарѣччям, а окремим язиком в слав'янській сем'ї і пророкували їй славне життя. Проте думки цих вчених, — хоч вони й були дуже поважними, губилися в цілому морі тих нікчемних вигадок, що їх пускали про мову нашу всякі малограмотні добровольці-філологи. І тільки з другої половини ХІХ-го віку серед більшої частини вчених вже остаточно запановує думка, що українська мова — це окремий язик, що вона має свою довгу історію.

¹⁾ Взглядъ на памятники Украинской народной словесности, „Ученія Записки Моск. Унив.“ 1831 р. кн. VI, окт. ст. 134 — 150.

Я наведу тут ще де-які думки кращих вчених про вкраїнську мову.

Так, добре відомий лінгвіста А. Шлейхер писав: „Малорускій языкъ нельзя разсматривать, какъ разновидность русскаго, но какъ нарѣчіе, стоящее къ нему въ такомъ же отношеніи, какъ и къ остальнымъ славянскимъ языкамъ“.

Славний П. Шафарик писав про нашу мову: „Въ южно-русскомъ нарѣчїи мы имѣемъ дѣло съ такимъ же самобытнымъ нарѣчіемъ, какъ и другія славянскія“.

Славний Ф. Миклошич ще більше рішучо заявив: „Языкъ малорускій долженъ быть разсматриваемъ наукой, какъ самостоятельный языкъ, а не какъ нарѣчіе великорусскаго“.

Ще відомий проф. П. Лавровський писав те ж саме: „Между особенностями малорусскаго нарѣчїя есть много такихъ, которыя неоспоримо даютъ этому нарѣчїю право на такое же самостоятельное мѣсто, какое занимаютъ и другія нарѣчїя славянскія“.

Славний академік Ф. Корш те ж визнавав нашу мову за окремий язык: „Языкъ Малой Россїи—писав він—можетъ быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому до-историческому языку, на которомъ говорили русскіе славяне до своего рѣшительнаго раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого праязыка и великорусскій языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣдньому малорусскій языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчїя и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчїи и говоромъ великорусскихъ“.

Так потроху витворювалась думка, що вкраїнська мова—це окрема мова, а не нарічча мови московської.

Проте до думки такої вчені прийшли шляхом довгих наукових змагань, але таких змагань, що все ж накінці їх витворилась правдиво-наукова думка.

ЛІ.

„**С**поръ южанъ съ сѣверянами“ почався дуже давно, — початки його губляться ще в XVII віці; тільки на перших порах змагання велося не за мову, а більше за саму віру „черкасішек“. В кінці XVII віку, в р. 1689 — 1690, змагання це набуло дуже гострої форми: богобоязлива Москва звела на ноги проти українців всіх, кому були любі старі порядки московські, і вся ця чорна юрба, з патріархою Іоакимом на чслі, дала генеральний бій українцям...

Проте гору взяли в цім бої українці і вони широко понесли свою культуру на Москву. Разом з культурою вони понесли на Москву і свою мову і почали там вироблювати літературну московську мову.

Українська літературна мова почалася дуже давно, — вже з XI віку ми маємо пам'ятки її, скажемо збірник Свято-славів 1073 року. Де-далі, мова ця вироблювалася все більше і згодом стала мовою школи і всіх освічених людей. Повстала ця мова на ґрунті мови старослав'янської, тоб-то старо-болгарської. Разом з християнством прийшла до нас ця старослав'янська (болгарська) мова і панувала у нас вісім віків, до XIX століття; разом з тим запанувала в нас і думка, що писати книжки можна самою тільки старо-слав'янською мовою: писати ппшою мовою було гріх і на це не одважувалась жадна письменна людина...

От чому в найстаріших пам'ятках наших годі шукати виразних прикмет української мови.

Звичайно, поруч з цією літературною мовою була жива народня українська мова, і вона була одмінною од мови літературної (болгарської в основі) вже в XI віці; це була мова простого неписьменного люду, це була мова для буденного вжитку. Письменники тогочасні, що були майже з самого духовенства, обминали цю мову в своїх писаннях, як мову мирську, як мову нецерковну. І чим більше освіченим був письменник, тим чистішою старослав'янською мовою він писав, тим далі він був од мови живої, народньої... І тільки випадково, помиляючись, бувало лишав письменник якусь рису своєї рідної української мови.

Проте народня мова вперто стукалася до літературної і досить рано вона все-таки ввійшла туди; про це нам виразно свідчить такий український пам'ятник, як, скажемо, „Слово о полку Игоревѣ“ XII віку.

Такою була наша літературна мова за віки XI—XIV; потроху старослав'янська мова почала одмінюватись, бо її вже мало розуміли, і де-далі, літературна мова стає все менше і менше розумною, а це примушувало її більше наближатися до мови живої; і вже в XIV — XV віках жива українська мова великим струмком тече до літературної.

Проте тільки з XVI-го віку, коли й до нас на Україну докотилися реформаційні ідеї, що несли літературні права мові народній, з того часу народня українська мова одержує право вільно увійти до мови літературної. І з XVI віку на Україні витворюється цікава літературна мова: основою в неї стара слав'янська мова, але вже значно позбавлена евоїх давніх рис; до цієї основи силою увійшла, бо приму-

сило життя, жива народня мова, і з обопільного впливу їхнього і витворилася „слав'яно-руська“ мова, як її прозивають. Польський вплив на нашу мову тоді був великий,—бо мова польська стала мовою державною,—тому вплив цей значно одбився і на цій нашій „слав'яно-руській“ літературній мові¹⁾.

В XVII віці жива мова ще більше входить до літературної і, скажемо, в творах Галятовського бере собі вже почесне місце; де-далі, народня мова пливе все більше та ширше і стає ясим, що в боротьбі мови церковно-слав'янської та народньої гору візьме жива мова.

Я повинен ще сказати, що поруч з цими мовами була в нас на Україні ще мова актова,—мова судова, мова юридичних канцелярій; почалася вона дуже рано—ще з початку XIV-го віку, з того часу, як Україну забрала Литва. І ця мова в основі своїй церковно-слав'янська, проте вже вкупі з мовою живою, і ця жива мова згодом і тут бере гору; та тільки з кінця XVI-го віку, коли од Польщі, що заступила Литву, пішли утиски на нас, цю актову мову потроху звели, а потім і зовсім заборонили, — актовою мовою стала мова польська.

З половини XVII-го віку, з часу приєднання України до Москви, українці потягли на Москву в великому числі і понесли з собою і свою літературну мову. На Москві була своя літературна мова—церковно-слав'янська в основі, з дуже малими рисами мови живої. І з того часу і пішла боротьба між двома цими літературними мовами. Москва зразу, вже з

¹⁾ Зразки цієї „слав'яно-руської“ мови див. вище на ст. 42—43, 75.

середини XVII-го віку примушує українців кидати свою живу мову і пристосовуватися до мови московської. Пішли накази про це, посипалися заборони наших книжок. Проте літературна мова українська не здавалася і ще більше сунулася по Росії.

ВЫПРОВАДИЛЪ БГЪ ЕДИ-
НОГО ЧЛВ ПРРКА ІЗЕКІИЛА
В ПОЛЕ, КОТОРОЕ ПОБНО
БЫЛО КОСТЕЙ ЧЛВЧНУХЪ, А
ГДЫ ДХЪ ПОВ'ЕНУЛА НА
ТЫИ КОСТИ, ЗАРАЗЪ СТАЛЪ-
СА ШУМЪ БЕЛН КІИ, ПОЧА-
ЛІСА КОСТИ ДО КОСТЕЙ
ЗВІРАТИ, ПОЧАЛІ НХЪ СКЪ-
РА ШКРЫВАТИ.

Так Галятоський панш-
сав свою промову.

*Промова українського письменника І. Галятос-
ського в Москві перед царем 1670 року.*

ИЗБЕДЕ БГЪ БО ЕДИНО
ВРЕМЯ ПРОРОКА ІЗЕКІИЛА
НА ПОЛЕ, НА НЕМЪ ЖЕ БК
МНОЖЕСТВО КОСТЕЙ ЧЛВЧ-
ЧЕСКИХЪ И ЕГДА ДВИУ ДХЪ
НА ОНЫА КОСТИ, БЫСТЪ
ШУМ БЕЛНКА, НАЧАСА КОСТИ
Х КОСТЕМЪ СОБРАТИ, НА-
ЧАГЪ НХЪ КОЖА ПОКРЫ-
ВАТИ.

Так йому виправили зе-
мляки і так він читав її.

Історія української літературної мови за XVIII вік дуже цікава. Всі значні письменники наші тягли тоді на Москву і там провадили свою культурну роботу; на Москві вони потроху забували рідну мову свою і проїмалися мовою московською. У нас на Україні Москва душить літературну мову нашу і забороняє друкувати нею книжки, зате ця мова все суне та суне на Москву. І от за XVIII вік потроху на

Москві складається нова літературна мова московська: її творять найбільше наші таки українці, що тоді скрізь були на Москві. Нова літературна мова московська склалася з довгої боротьби мови вкраїнської літературної та московської: до неї увійшли і стара літературна мова московська, і мова приказів московських, і літературна мова українська, і українська актова мова. От чому літературна мова московська ще й тепер має в собі таку силу церковно-слав'янських елементів, от чому вона має багато елементів українських та навіть польських; тим-то вона й так далеко одійшла од мови живої, народньої..

От так померла стара вкраїнська літературна мова і так вона воскресла вже літературною московською мовою...

Жива народня вкраїнська мова за XVIII вік простує до літератури все більше та більше; стара літературна мова потроху зникала, потроху тягла на Москву, і місце її заступала вдома мова народня. Стара наша літературна вкраїнська мова прóбувала була вернутися до нас із Москви, проте її в чужому вбранні вже не poznали вдома, не прийняли і не пустили до себе...

А р. 1798-го вийшла „Енеїда“ Котляревського і вона стала хрестом над могилою старої літературної нашої мови. З того часу на Україні літературною мовою стає вже цілком мова жива народня, та мова, що потроху протікала до літературної вже з XI—XII віку.

LII.

В XIX віці „спорь южанъ съ сѣверянами“ не спляється, а набуває собі ще гострішої форми, — тільки сперечки йдуть вже за саму мову нашу.

В XIX віці в Росії стає дві літературні мови, — московська та українська; повстали ці дві мови не однаковим шляхом і були вони неоднаковими і по самій своїй істоті: московська літературна мова перетворювалася з мови давньої церковно-слав'янської, з „високого“ штилю, по термінології Ломоносова, тоді як літературна українська мова прямо вийшла з штилю „низького“, з мови „подлої“. Демократичний народ український одразу взяв собі мову народню за літературну, тоді як мова літературна московська далека була од мови народньої і за недовгий час свого життя ось тепер потроху стає навіть мертвою мовою...

І тому нема нічого дивного, що ці мови — „високого“ штилю та „подла“ мова повинні були вступити в боротьбу, бо мова „високого“ штилю, звичайно, не признала „подлої“ мови і тільки з призирством поглядала на неї згори... І тільки змилосердившиися мову українську залічили в парічка до мови московської...

„Споръ южанъ съ сѣверянами“ про мову їхню розпочався з самого початку XIX-го століття; на чолі цієї сперечки йшов проф. М. Каченовський, що не визнавав мови нашої за окрему мову, — він її вважав за сподонізоване парічка польської мови; не визнавав він і нашої літератури, — і Каченовський був першій, що заперечав потребу самостійної української літератури.

До Каченовського пристає навіть відомий ієрарх Євгеній Болховитинов, що р. 1814 писав про нашу мову: „Не вѣрю, чтобы Песторъ писалъ на малороссійскомъ языкѣ, котораго при немъ не было, а что у Малороссіяняъ осталось больше, нежели у насъ словъ его, это не доказательство“¹⁾...

¹⁾ „Древняя и Новая Россія“ 1880 р. кн. X ст. 355 і 361.

Проти думки Каченовського писали польський вчений Бандке, писав О. Левшин і інші. Ці перші сперечання мали велику вагу для української мови: вони ясно показали, що з українською мовою у всякому разі повинно рахуватися¹⁾.

Вдруге суперечки про нашу мову гостро знялися вже в 50-х роках минулого століття, знялися найбільше зза відомої гіпотези проф. Погодина.

Тоді як раз наш славний українець, перший ректор київського університету проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови. В багатьох своїх працях, написаних р. 1827 — 1863-го про нашу мову²⁾, Максимович науково довів, що українська мова—це справжня самостійна мова, а не наріччя; до мов західно та східно-слав'янських вона ближча, ніж до мови московської, од якої вона має силу дуже давніх одмін. Самі українці—дуже давні автохтони в своїм краї, де живуть вони од Дунаю до Дону; мова українська зачалася в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. І Максимович перший докладно подав всі найвиразніші прикмети української мови.

Проти цих думок Максимовичевих розпочалася наукова сперечка. Першим виступив проф. П. Лавровський³⁾ і почав доводити, що українська мова повсталала пізно, не раніше XIII—XIV віку, тому ми й не маємо, на його думку, виразних українських ознак в пам'ятках XI — XII віку. Проте Лавровський визнавав мову нашу справжньою самостійною

¹⁾ Про всі ці сперечки (р. 1809 — 1830) див. *І. Огієнко*, Огляд українського язикознавства, „Записки“, Львів, т. 79.

²⁾ Див. їх в III т. його Сочиненій, К. 1880 р.

³⁾ О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей, Спб. 1852 р.

мовою, і навіть сердився, коли йому казали, що мова українська близька до московської¹⁾.

Р. 1856 виступив і проф. М. Погодин з своєю теорією²⁾. Він іде за Максимовичем і вважає, що українська мова — окрема самостійна мова, а не наріччя, і повстала вона десь в IX віці; од мови московської вона одріжняється більше, ніж од інших слав'янських мов. Але як же вийшло, що мова ця, на думку Погодина, не має старих пам'яток? „Какъ народъ-властитель, поставлявшій князей всей Руси, народъ колонизаторъ, заселившій Оку и среднее теченіе Волги, народъ, служившій для прочихъ русскихъ племенъ источникомъ христіанскої вѣры, просвѣщенія и письменности, могъ не оставить въ древнихъ памятникахъ яркихъ слѣдовъ своего духа и своего языка? Это былъ бы фактъ безпримѣрный въ исторіи“... І таким шляхом Погодин і прийшов до своєї відомої гіпотези, що поляне були великоросіянами, що вони з давніх-давен жили в Київі, і тільки пізніше, по татарським погромі, потягли з Київів на північ, а на їх місце десь в XIII—XIV віці з Галичини і прийшли українці... А коли так, то виходить, що першу державу заклали і віру Христову прийняли перші росіяне, а не українці..

Гіпотеза ця прийшлася дуже до вподоби російському громадянству, хутко поширилась і стала загально відомою;

1) Див. його „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчіями“, „Ж. М. Н. Пр.“ 1859 р. кн. 6 ст. 225—266. Резюме цієї статі в „Основи“ 1861 р. кн. 8: „Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину“.

2) „Записка о древнемъ языкѣ Русскомъ“, „Извѣстія отд. русск. из. и слов. Акад. Наукъ“ 1856 р. т. V, ст. 70—92.

проте вона не видержує серйозної критики, і її легко розбили М. Максимович — філологічну частину¹⁾ та А. Котляревський історичну частину²⁾.

Ця сперечка про нашу мову мала дуже велике значіння: за неї добре встановили виразні прикмети української мови, знайшли місце цієї мови серед інших слав'янських мов і вивчення нашої мови поставили на цілком науковий ґрунт³⁾.

Проте віковичний „споръ южанъ съ сѣверянами“ не припинився на цьому. Стару розбиту гіпотезу Погодина знову підняв проф. А. Соболевський, але доводив її вже не самими історичними доказами, як це робив Погодин, він доводив її більше фактами мови. З своєю теорією А. Соболевський виступив вперше р. 1883-го⁴⁾. Він виставив дві гіпотези: про так зване нове **ъ** з старого **є**, що ніби повстало тільки в галицько-волинській мові і зовсім не було в мові київській; на підставі цієї гіпотези А. Соболевський прийшов до старих думок Погодина, що ніби в Києві в XIV та XV віці не було нічого українського, — тут жили великоросіяне, тут була мова великоросійська... А українці „населеніе при-

1) Див. його Письма проти Погодина в III т. його Сочиненій.

2) „Были ли Малоруссы некоимиными обитателями Польской земли, или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV вѣкѣ“, „Основа“ 1862 р. кн. X ст. 1—12.

3) Всі ці сперечки добре описав В. Розов в Київських „Унив. Извѣстіяхъ“ 1913 р. кн. X ст. 5—43. Див. ще А. Пытинъ. Споръ южанъ съ сѣверянами, „Вѣстникъ Европы“ 1886 р. кн. 4. див. ще його „Исторія русской этнографіи“ т. III, ст. 301 — 338. Сиб. 1891 р.

4) Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ? Реферат надруковано в „Чтеніяхъ въ Общ. Нест. Чит.“ т. II, 1888 р.

шлое, пришедшее приблизительно в XV вѣкѣ сюда съ запада, изъ Подоліи, Волини и Галиціи и ассимилировавшее собою остатки стараго кіевскаго населенія“...

Ці думки свої, трохи міняючи їх за гострої критики, А. Соболевський висловлював багато раз і в інших своїх працях¹⁾. Теорія Соболевського викликала гарячу полеміку, — багато вчених повстали проти неї і довели неправдивість її як з боку історичного, так і з боку філологічного; найбільше цінні праці тут дали професора: Дашкевич, В. Антонович, Владимирський-Буданов, Леонтович, М. Грушевський, — вони розбили історичний бік теорії Соболевського²⁾, та професора: Житецький, акад. Ягич, Шимановський, акад. А.

1) Ось головніші з їх: Очерки по исторіи русскаго языка. К. 1884 р. з „Унив. Изв.“ за 1883—1884 р. — Петровичи для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1885 р. кн. 2. — Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія“ Ак. Наукъ. 1905 р. кн. 1, ст. 303—323.

2) *Дашкевичъ*, Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, Кіевской земли и Кіевскихъ историческихъ памятниковъ. XIV—XV вв. „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ т. II за 1888 р. — *Антоновичъ*, Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI в., *ibidem*. — *Владимирскій-Будановъ*, Населеніе Юго-Зап. Россіи, „Архивъ Ю.-З. Россіи“ т. VII ч. I і II, К. 1886 р. — *Леонтовичъ*, Очерки исторіи литовско-русскаго права, Спб. 1894 р. — *М. С. Грушевскій*, Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія. К. 1891 р. — *Дашкевичъ*, О существованіи былинь въ Южной Руси до половины XVII вѣка, „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II ст. 208. — *Його же*, Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинь, *ibid* 1889 р. т. III.

Шахматов і особливо проф. А. Кримський — вони розбили лязикові твердження Соболевського¹⁾.

Теорія Соболевського, всі його писання, вся суперечка за його гіпотези²⁾ мали надзвичайне значіння в історії української мови. Сам акад. А. Соболевський стояв на твердому науковому ґрунті, похитнути його було не легко, і це примусило й противників його стати на такий само науковий ґрунт, примусило їх в своїх змаганнях спиратися на певні, уґрунтовані наукові факти. Соболевський завше покликався на старі українські пам'ятки, і це примусило стати до їх детального вивчення, і тепер українська філологія має певний непохитний ґрунт. За цієї суперечки порішили дуже важне нам питання, — про ті принципи, що на їх основі можна якусь там пам'ятку признавати українською; твердо

1) П. И. Житецкий, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, „Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II. — И. В. Ягичъ, Отчетъ о присужденіи Ломоносовской преміи за 1883 г., прилож. III, „Сборникъ“ Ак. Наукъ т. 33 за 1884 р. — *Його ж*, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, *ibidem* т. 46 за 1889 р. — Шимановскій, Къ исторіи древне-русскихъ говоронъ, Варшава, 1887 р. — А. Кримський, Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина“ 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9. — *Його ж*, Древне-кіевскій говоръ, „Извѣстія“ 1906 р. кн. 3. — *Його ж*, Деякі непевні критеріи для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник М. Грушевському“, Львів, 1906 р. ст. 91—153. — В. Розов, Трилогия проф. А. Кримського. „Записки“, Львів, т. 77. — А. А. Шахматовъ, Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, „ЖК. М. Н. Пр.“ 1899 р. кн. 4 ст. 324—384.

2) Всю цю сперечку гарно розказав В. Розов, див. „Ниніверс. Извѣстія“, Київ, 1913 р. кн. 12 ст. 45—90.

дойшли до думки, що при вивченні давньої української мови ніяк не можна забувати теперішньої живої української мови. Коротко кажучи, українська філологічна наука завше буде вдячною акад. Соболевському, бо це він своїми працями поставив її на непохитний справді науковий ґрунт.

Так українська мова потроху здобувала собі „права громадянства“, так потроху приходила наука до думки, що українська мова—це справді окрема, самостійна мова, а не нарічча мови московської. Думка ця давно панувала серед українських вчених, і проти неї повставали не стільки московські вчені, скільки московський уряд, що завше заборонив признавати нашу мову окремою мовою,—і робив це не за науки, а тільки за своєї ворожої нам політики.

Для науки питання, чи мова наша справді мова, чи тільки нарічча мови московської, для науки це питання давно стало ясним і давно було навіть зайвим. „Споръ о томъ—писав про це проф. А. П. Томсон,—есть ли малорусскій языкъ „наръчіе“ или „языкъ“ — совершенно безсодержательный споръ о словахъ, и возникает изъ невѣрнаго пониманія значенія этихъ словъ“¹⁾...

І останніми часами кращі вчені вже остаточно признали мову нашу окремою, самостійною мовою,—признали її за окрему мову славний акад. Миклошич, акад. Погонин, акад. Ягич, акад. Шахматов, проф. Лавровський, відомий автор „Толковаго словаря“ В. Даль і сила інших філологів.

¹⁾ А. П. Томсонъ, Общее языковѣдѣніе, Одесса, вид. 2, 1910 р. ст. 38.

Проте загал громадянський йде ще старими стежками і вперто вважає мову нашу тільки за нарічча московської і часто прозиває українську мову „мужичою“ мовою...

Такий стан нашої мови дуже нагадує найдавніші часи. Давно-давно, ще з самого початку історичного слав'янського життя, в середині IX віку Св. брати Кирило та Мефодій зробили живу людovu болгарську мову літературною слав'янською мовою; вони переклали церковні книжки на цю живу мову, переклали Євангелію і почали цею людovou мовою навіть правити службу Божу, бо хотіли, щоб простий народ розумів все те, що чує в церкві. Св. брати хотіли йти по слові апостола Павла, що наказував так: „Хто балакає незнакомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо то ж ви не зрозумієте мене... Шівіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само, коли ви почнете балакати незнакомою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви балакатимете на вітер... Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане те ж чужинцем.. І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, протеж розум мій остається без плода... В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою“¹⁾...

І за цим мудрим словом апостола св. брати й почали правити службу Божу людovou мовою. І зараз же зза цього вище духовенство, більше німецьке, зняло велику колотнечу.

1) Перше посланіє до Коринфян, гл. XIV, ст. 4—19.

Па братів донесли напі, що вони правлять одправу Божу не пристойною мовою — латинською чи там грецькою, — а мовою людовою, мужичою, „мовою базару“... І братів за таке „злочинство“ потягли на суд до Риму, де св. Кирило навіть й помер...

Проте минули віки і ця „мужича“ мова слав'янська стала скрізь на слав'янськiм мирi мовою літературною та мовою церковною...

От в такому саме стані, як ця слав'янська мова в ІХ віці, в такому стані опинилася тепер і наша українська мова...

От така та терниста путь, що нею йшли ми віки, творячи свою власну українську культуру. Нагадайте мені инший народ, щоб він зазнав такої чорної недолі, як народ український?!... Пригадайте мені другий народ, щоб він більше страждав, щоб він більше вболів, на рани сердечні знеможений?!...

Віки ми йшли під важким тигарем недолі, часто стомлені падали на тернистiм шляху, проте ніколи ми не схилялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...

За довгі віки свого існування народ український натернівся мук, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ—це тої казковий велетень, що коли його рубали надвое—то й сили ставало вдвое, коли рубали його далі—то сила все росла та росла, все на ворогів з боем йшла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної недолі, утворили ми свою велику культуру...

Кінчаючи своє сумне оповідання про українську культуру, я з гірким болем запитаю вас: якою ж була б ця культура наша, коли б прямували ми до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?!...

Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословень» 1617 р.

Показчики літератури.

В книжці знизу скрізь подано літературу про ті питання, що про їх іде мова. Крім того, про деякі питання подана більша література.

Показчики літератури про: пісня та музика стор. 8, орнамент 10, будівництво 12, право 16, народні вірування 22, церква 18, одміни української церкви од московської 179, українські школи 169, Київська Академія 53, палеографія 19, українська література XVI—XVII віків 44, переклади св. Письма на мову українську в XVI віці 21, 42, старий театр 48, театр XIX віку 120, вертеп 49, лірїка 46—47, думи 9, народня література 118, нова українська література 116, шкільні підручники початку 60-х років XIX ст. 208, українські філософи 55, друкарні на Україні 56, українська мова 23, гіпотеза Погодина і її критика 257—258, гіпотеза Соболевского її критика її 258 - - 260, вплив української культури на московську 109.

Показчик власних прізв'іщ в книжці.

В цей показчик не ввійшли прізв'іща авторів тих книжок, що скрізь зазначені знизу сторінки.

Курсивом набрано прізв'іща тих осіб, що в книжці подано їхнього портрета на тій сторінці, що йде першою за прізв'іщем.

- Адасівська Марія 123.
Адріан патріарха 70. 74. 156.
Александров В. 114.
Алепський Павло 32. 168.
Алчевська Христя 210.
Амбодик 120.
Андрієвський 121.
Аненков 211. 227.
Антоній преп. 28.
Антонович В. 121. 259.
Антонський-Прокопович 121.
Апосто. і Данило 147. 218.
Архангельський А. 29. 35. 49.
66. 91.
Аршеневський 121.
Афанасій Холмогорський 73.
142.
Афанасьєв-Гужбинський 111.
Бабченко 116.
Багаліт Д. 121.
Вазилевич М. 48. 121.
Балабан 149. 151.
Батунський 121.
Бандюк 246. 256.
Бантиш-Каменський 121. 217.
Баранович Лазар 39. 32. 40.
46. 69. 75. 141. 205.
Барятинський 117.
Безак 227.
Безбородько 124.
Бенкендорф 207.
Безсонов П. А. 109.
Березовський М. 107.
Беринда Памва 31. 51. 52. 56.
75. 119.
Богданович 120.
Бодяньський О. 124. 241.
Болховитинов Євгеній 196. 255.
Бордуляк 112.
Бортинський Д. 107.
Брюховецький 170. 179.
Бужинський 132.
Бурцов В. 99.
Буслаєв Ф. 82.
Вагилевич Ів. 112.
Валуєв 211.
Василій клірик 37.
Васильчиков 227.
Ведель А. 107.
Веланський Д. 55. 56. 121.
Величко 44.
Венедикт 65.
Венелін 99.
Вересей Остап 9.
Виборний Макогоненко 235.
Винниченко В. 223.
Висоцький Петро 80.
Вишневський Іван 38.
Владимирський-Буданов 259.
Вовк Федір 124.
Вовчок Марко 111. 112. 117.
Володимир св. 178.
Володимир Мономах 29.
Воробкевич С. 120.
Вороний Микола 224.
Воякевич Мелетій 156. 157.
Гайдамака Д. 123.
Галитовський Іоаннітій 40. 39.
41. 46. 58. 70. 72. 75. 141.
245. 252. 253.

- Гедсон Свитополк 186—188.
 Геннадій арх. 59.
 Георгій митр. 28.
 Герцберг 201.
Гизель Інокентій 41. 35. 41.
 50. 58. 72. 75. 80.
Глибов Леонід 114. 111. 206.
 Глюк 87.
 Гвідич 121.
 Гоголь Н. В. 9. 116. 121.
 Годунов Борис 62.
 Головацький Я. 112. 124.
 Голоня Г. 7.
 Голицин В. 70.
 Голицин Б. 79.
 Гомер 116.
 Горбачевський Ів. 121.
 Горка Л. 47. 84.
Грабовський Павло 218.
 Грабянка 44. 217.
Гребінка Є. 114. 111. 113.
 Греч Микола 244.
 Гречулевич 116.
 Григорій чернець 28.
 Грингмут 237.
Грінченко Б. 115. 120.
Грушевський М. 237. 124. 259.
Гуцук-Артемівський 124. 111.
 128.
 Гурський Федір 181.
 Гудь Юрко 99.
 Даль В. 113. 261.
 Дамаскин Ів. 33.
 Дамаскин Галицький 68.
 Данило ігумен 28.
 Дашкевич 124. 259.
 Дзюбаревич Зах. 47.
Димитрій Ростовський 74. 40.
 46. 47. 69. 75. 81. 103. 133.
 154. 162. 184.
 Діонісій патр. 190.
 Дмитрієв М. 80.
Дніпрова Чайка 210.
 Довгалецький М. 47.
 Долгоруков 211.
 Домещький Г. 40.
Дорошенко Петро 158. 248.
 Досифей патр. 189—190.
 Досифей Сочавський 73.
Драгоманов М. 216. 124.
 Ефименко А. 124.
 Ефименко П. 206.
 Житенький П. 124. 259.
 Завадовський П. 97. 98.
Заньковецька М. 123. 120.
Затиркевич А. 122.
 Зелений 223.
 Земка Тарасій 35. 39. 41. 56. 119.
 Зизаній Л. 23. 38. 50. 52. 57.
 102. 149.
 Зизаній Ст. 58. 75. 135.
 Зобков 121.
Іоаким патр. 140. 73. 139. 112.
 153. 154. 156. 157.
 Іоанн митр. 28.
 Іоанн IV 31.
 Іоанн Олексієвич 73. 191.
 Кавушник 56.
 Каліст 43.
 Калитишевський П. 165.
 Калужницький 124.
 Кальнофойевський А. 148.
 Камяничани Я. 33. 37. 135.
Кандиба О.І. 224.
 Кантемир 83.
 Канючкєвич П. 197.
 Капшист В. 166. 204.
 Карамзин 215.
Карпенко-Карий 122. 120.
 Карпович Л. 40.
 Катерина П. 128. 163. 164. 167.
 168. 171—174. 177. 192—203.
 207. 242. 243.
 Катков 237.
 Каченовський М. 237. 243. 244.
Квітка-Основ'яненко 113. 9.
 111. 112. 128.
 Квітковський 124.
 Киридан митр. 29.
 Кирило св. 262. 263.

- Клейгельс 227.
 Климентій ером. 40. 46.
 Климовський 47.
Кобилляньска О. 210.
 Козачинський М. 47.
 Козіцький 120.
 Колеса А. 124.
Кониський Г. 48. 46.
Кониський О. 115. 214.
 Копистенський Захар 38. 41.
 56. 119. 160.
 Короленко В. 121.
 Корш Федір 125. 249.
Косач Лариса 210.
Косач Ольга 210.
 Космодем'янський 245.
 Косов Сильвестр 35. 39. 182.
Костомаров М. 206. 207. 124. 227.
Котлярєвський Ів. 127. 221. 9.
 111. 128. 205. 222. 254. 258.
Коцюбинський М. 115. 112.
 Кочубей 248.
 Кременецький Гавріїл 127. 162.
 172.
 Крилов Ів. 116.
Кримський А. 213. 121. 260.
Кропивницький М. 123. 120.
 Кроковський Юсаф 161.
Кузьменко П. 213.
 Кукольник В. 121.
Куліш П. 209. 111. 116. 207. 208.
 227. 238.
 Кульчицький Ів. 101.
 Куракин 170.
 Курбський А. 31.
 Кухаренко 111.
 Лавровський П. 219. 256. 261.
 Лашевський В. 48. 103.
 Левашов 227.
Левіцький Мод. 213.
Левіцький-Нечуй 115. 111.
 Левшин О. 247. 256.
 Леон митр. 28.
 Леон лікарь 131.
 Леонтович 259.
- Ленкий В.* 119.
 Лещинський Ф. 85. 101.
 Лизогуб 44.
Линицька Л. 123.
 Лісавета цариця 93. 103.
Лисенко М. 8.
 Лободовський 116.
Ломоносов 87. 51. 53. 88. 105.
 174. 242.
 Лукомський 44.
 Лучицький І. 124.
 Ляскоронський С. 48. 81.
 Лютенський Г. 47.
Маєна Ів. 235. 63. 143. 236.
 Мазюкевич 113.
Маковей О. 119.
 Максим Грек 62. 131.
 Максимович Ів. 40.
 Максимович М. 116. 121. 256. 258.
Марко-Вовчок 117. 113. 128.
Маїсевич Арсеній 194. 101. 193.
 197.
 Медведєв С. 70.
 Меленко 198.
 Метлинський А. 121.
 Мефодій св. 262.
 Мещерський 237.
 Мікешин М. 228—230.
 Мигалевич Ів. 48.
 Миклошич 261.
 Микола І. 70. 236.
 Мирний П. 111. 214.
Миславський Самуїл 173. 97.
 162. 169. 172—176.
 Миткевич І. 201. 211.
 Митура О. 119.
 Михайло Фед. 8. 61. 137.
Млака Д. 120.
Мова Василь 226. 231.
Могила Петро 38. 35. 39. 58. 63. 64.
 73. 75. 89. 100. 136. 141. 142.
 Монастирський Ів. 40.
 Морачевський 116. 211.
Мордовець Д. 213. 121.
 Морозов П. 66.

- Морозов В. 71.
 Мотонис 121.
 Наріжний 121.
 Негалевський В. 41, 42.
 Некрашевич Ів. 48.
 Несин Ф. 48.
Нечуй див. Левницький.
 Николаев 232.
Нищинський П. 116.
 Никон патр. 68, 69, 70, 79, 137, 139.
 Нифонт Новгород. 29.
 Новиков В.
 Огієвський 113, 121.
 Огієнко Іван 18, 25, 34, 37, 41, 45, 46, 72, 74, 101, 135, 169, 243, 256.
 Огоповський Ом. 124.
 Олександр II 228.
 Олексієв М. 189, 190.
 Олексій нар. 61, 62, 65, 69, 70, 142.
 Олексій митр. 29.
О.тєсь О. 224.
 Опатович 116.
 Ордин-Нащокин 61, 62.
 Орлай Ів. 124.
 Островський А. 113.
Острожський К. К. 30, 31.
 Павел Тобольський 197.
 Павло I. 16.
 Палій 248.
 Паллас 243.
 Панкєвич 121.
 Пахомій Логофет 29.
 Перетц В. 46, 87, 125.
 Петро I 20, 52, 62, 73, 76, 79, 80, 91, 95, 132, 113, 117, 159, 191, 235.
 Петро митр. 29.
 Петров Н. 85, 124, 199.
 Пильчиков Д. 124.
 Пипин А. 64, 66, 71, 125, 131, 133, 136, 245.
Плетенецький С.исєн 149, 38, 56, 150.
 Погодин М. 113, 256—258, 261.
 Полетика В. 48.
 Полоцький С. 47, 69, 73, 81, 83, 84, 103, 141.
Полуботок П. 144—147, 235.
 Полюй 116.
 Потєбня А. 116, 124.
Прокопович Ф. 84, 35, 36, 46, 47, 69, 83, 100.
 Пуфендорф 132.
 Пушкаръ 248.
 Пункин 87, 105, 113.
Пчѣлка О. 210, 116.
 Радивиловський Ан. 41, 75, 141.
 Ревуцькайя 94.
Розумовський К. 171.
 Розумовський Ол. 8.
Романова О. 210.
 Роттердамський Еразм. 36.
 Ртищев Ф. 70, 71.
 Рубан 120.
Руданський Ст. 234, 112, 116.
 Румянцев П. 132, 163, 197, 203, 235, 236.
Сагайдачний М. 32, 78, 77.
Садовський М. 122, 120.
 Сакович Касіан 35, 39, 77, 179.
Саксаганський 122, 120.
Самійленко В. 115.
 Самовидецъ 43, 76.
Самойлович І. 188, 186, 191.
 Сатановський Арс. 68.
 Сафонович Ф. 39, 43.
 Свѣдницький 112, 234.
 Серапіон Володим. 29.
 Сигирєвич Д. 174.
Сковорода Гр. 55, 8, 46, 47, 83.
 Скоропадський Ів. 143, 144.
 Славинський Єп. 68, 83, 141.
Славинський М. 213.
 Сломинський Г. 103.
 Смаль-Стоцький Ст. 124.
 Смолятич Климент 29.
 Смотрицький Г. 37.
Смотрицький Мелетій 88, 35, 41, 51, 52, 75, 87, 89, 100, 179.

- Соболевський А. 20, 258—260.
 Софія царівна 69, 70, 191.
 Софокл 116.
 Сохаський 120, 121.
 Срезневський Ів. 125, 247, 248.
Старицький М. 115, 112, 120, 211.
 Старунич Івн. 35, 40.
Стефанюк В. 119, 112.
 Столишин Арк. 219, 227.
Стороженко О. 114, 111.
 Струве 237.
 Студинський К. 121.
 Суворин А. 237.
 Сумароков 101, 105.
 Сумцов М. 121.
 Танський 47.
 Тафларн Ів. 182.
Тетеря М. 155.
 Тихорезький 121.
Тобилевич Ів. 122.
Тобилевич М. 122.
Тобилевич О. 122.
 Томсон А. 261.
 Транквіліон-Ставровецький К. 38, 41, 46, 73, 75, 138, 111.
 Тредиківський В. 87.
 Трофимович Іс. 35.
 Трофимович Ф. 48.
 Тукальський І. 181.
 Туманський Ф. 216.
Турта.ю Л. див. Дмитрій Ростовський.
 Тургенів І. 113, 116.
 Турчиновський І. 86.
 Тяпінський В. 41.
Українка Л. 210.
 Фальковський Ір. 200.
 Федір Олексієвич 7, 69, 70, 76.
 Федорів Ів. 31.
Федькович О. 120, 112.
Феодосій печ. 28.
 Феодосій старець 68.
 Феофан митр. 65.
 Філімонович М. 181, 185.
 Філалет Хр. 38.
 Філарет патр. 136, 139.
 Фіоравенти Ар. 131.
 Фотій митр. 29, 178.
Франко Ів. 119, 112, 121.
 Фундуклей 227.
 Хмарний Іс. 48, 81.
Хмельницький Б. 189, 112, 111, 181—183, 203, 228, 232, 218.
 Цамблак Гр. 29.
 Церетелєв С.
Черкасенко С. 221.
 Черницький С. 93.
Чернявський М. 213.
 Чижинський Ст. 81.
 Чичерин П. 198.
Чубинський М. 211, 124.
 Чулковъ 6.
Чурипка Гр. 221.
 Шафарик Н. 249.
 Шахматов А. 106, 125, 269, 261.
Шашкевич М. 112.
Шевченко Т. 167, 205, 9, 111, 112, 128, 141, 168, 207, 223, 227, 229, 238.
 Шереметєв 181, 185.
 Шекенір 116.
 Шелінг 55, 56.
 Шимановський 259.
 Шлейхер 249.
 Шумлінський Іос. 40.
 Щербаський Г. 48.
Щоголів Я. 111, 9.
Щурат В. 119.
 Юзефович М. 211, 211, 215, 228, 232.
 Юркевич П. 55, 56, 121.
Яворський Ст. 68, 58, 62, 159.
 Ягич 259, 261.
 Яків Чернець 28.
 Яценський В. 153--156.

Зміст цієї книжки.

I. Українська культура за давні віки. 1. Вступ ст. 3. Шлях життя українського народу 4. Територія України 5. II. Українська пісня 5. Наша пісня на Москві 6. Вплив українського церковного співу на московський 7. Українські співаки на Москві 7. Думи козачі 9. III. Український орнамент 10. Одіж 12. Будівництво українське 12. Українське право і вплив його на Москву 16. Українська церква 17. Українське письмо 18. Тепер вся Росія пише українським письмом 20. Оздоба книжок 21. IV. Оригінальність народу українського 21. В мені одбився дух народу 22. Українська мова 22. Богатство цієї мови 22. V. Давня українська література 24. Початок нашої літератури 24. Стара політична назва нашого народу 24. Нашу назву *Русь* взяла Москва 25. Давню літературу нашу приточили до московської 25. Давні пам'ятки української літератури 26. Остромирова Євангелія — українська пам'ятка 27, думки про це проф. Н. Волкова 27. Найдавніші українські письменники 28. Початок культурної праці українців на Москві 29. Українська культура була значно вища од московської 29. VI. Культурний рух на Україні в XVI—XVII вв. 30. Литовська доба 30. Академія Острожська 31. Острожська Біблія 31. Церковні братства 31. XVII вік 32. Свідцтво Павла Алепського про українську культуру XVII віку 32. Свідцтво Якова Кам'янчанина 33. VII. Культура XVII-го віку 34. Книжки на Україні 34. Полемічна література 35. Західна культура на Україні 35. Навчання по закордонах 35. VIII. Українська література XVI—XVII віків 37. Переклади св. Письма на українську мову 41. Зразки перекладів 42. IX. Українська лірика 46. Драма 47. Вертеп 49. X. Українська наука XVI—XVII віків 50. Українське язикознавство 50. Київська Академія 52. На Україну їдуть навчатись із всього слав'янського миру 52. Заслуга нашої Академії 54. Українські філософи 55. Друкарні на Україні 56. Шкільні підручники 57.

II. Вплив української культури на московську. XI. Стара московська культура була значно нижчою од української 59—67. XII. Українці на Москві 67. Вони там бажані люде 69. Українці заклали першу школу на Москві 70. Вони відкрили все московське царство 72. Книжки наші поважали 73. Їх перекладають на російську мову 75. XIII. Українські книжки на Москві 71. XIV. Вплив України одбився на всім житті московським 75. Українські ремесники 76. купці 76. Українці заносять свою „німецьку“ одіж на Москву 76. Одіж українських співаків осталась ще й досі по всій Росії 79. Українська вимова по церквах 79. Переймають все од українців 79. Вплив нашої друкарської справи на московську 80. У нас вчатьсь чорнило робити 80. Український вплив в будівлі та малярстві 80. XV. Український вплив на московську

літературу 82—87. Українці завели проповідь на Москві 82, почали нову літературу 83, дали переклади з західної літератури 83, заклали театр на Москві і по всій Росії 84, занесли туди вертеп 86, научили писати вірші 86, тонічний розмір і наука про 3 штилі на Україні були ще до Ломоносова 87. **XVI.** Українці завели систему орфографії на Москві 87, граматичну термінологію дав Смотрицький 88, як українці учили про *ъ* 89, протести проти правила: „пнишіть *ъ*, де українці кажуть *ѣ*“ 90. **XVII.** Український вплив в XVIII віці 91. Українці завели Академію в Москві 92, професорами були українці 92. На вищих духовних посадах по всій Росії сиділи тільки українці 92. Височайший наказ, що на архієреїв можна висвячувати її москалів 93. **XVIII.** Українці заводять школи по всій Росії 95. Українці—найкращі педагоги 95, 98, їх кличуть в школи в Росію 95. Українці—екзаменаторі ставленнів 96. Українці занесли народні школи по Росії 97. Українці заклали школи в Сербії, Болгарії 99, Юрко Гуць 99. Українці дали Росії шкільні книжки 99. **XIX.** Українці на службі в посольськѣм приказі 100. Українці заводять місії 101. Служать по закордонних місіях 101, їдуть в медико-хірургічну академію 101. Катехизисе віри на Москві дали українці 102. Церковні книжки перевіряли вони ж 103, вони ж видали Біблію 1751 р. 103. **XX.** Українці багато працювали над утворенням нової московської літературної мови 104. Українські сліди в московській літ. мові: *е* замість *ѣ* 104, *и* замість *у* 105, *ет* замість *ѣт* 106, українська вимова пішла в життя 106. Українці утворили національне московське свідання: Бортинський, Березовський. Ведель 107. Така „прогонних“ українцям на Москву 108. Висновки про український вплив 109.

III. Українська культура XIX-го віку. **XXI.** Українська література XIX віку 111. Переклади українських творів на московську і світові мови 113. **XXII.** Українська народна творчість 117. Драма 120. Українці—московські іншменщики 120. **XXIII.** Українська преса XVIII віку 121 і XIX віку 124. Українська преса 124. **XXIV.** Демократичність українського життя 125 і літератури 127.

IV. Тернистим шляхом (про кризис народної української). **XXV.** Тернистий шлях нашої культури 130. „Національна гордість“ великоросів 131. Українці ставили себе високо 132. **XXVI.** Українці—революціонери на Москві 134, їх прозивають там єретиками 135. Українців на Москві перехрещували 136. Чи можна українці пустити в московську церкву 137. **XXVII.** Заборона українських книжок на Москві 138. Ворог українців, патріарх Іоаким 139. Українські книжки навіть 141. Проте книжки українські все сунуть на Москву 141. **XXVIII.** Русифікація України до Петра 1 142, за Петра 143. Петро зводить з світа козаків 144. Пакіо Полуботок і його доля 144. **XXIX.** Історія київського друку 148—163. Лаврське друкарство 149. Перша київська книжка 150.

Боротьба Лаври з Москвою за волю свого друку 152—163. **XXX** Русифікація України за цариці Катерини 163. Руйнування України 165. **XXXI**. Катерина завела кріпацтво на Україні 165. Протест В. Капниста 166. **XXXII**. Руйнування шкіл на Україні 168. **XXXIII**. Русифікація шкіл на Україні 172. Помічники Катеринини—Гавріїл Кременецький 172 та Самуїл Миславський 173. Русифікація Київської Академії 174. Заведення російської вимови на Україні 174. **XXXIV**. Історія української церкви 177—192. Вільне життя нашої церкви 178. Духовенство українське скося поглядало на Москву 179, тому воно довго не хотіло йти під Москву 180. Московські порядки в українських єпархіях 186. Як забрали волю української церкви 187—192. **XXXV**. Катерина однімає церковні землі на Україні 192. Арсеній Мацієвич 193. **XXXVI**. Руйнування церковного життя на Україні 192. **XXXVII**. Зруйнована Катериною Україна 201. Марні сподівання 203. В. Капнист в Берліні 204. **XXXVIII**. Руйнування української культури за XIX вік 205. Рух одродження 205. Початки нових утисків 206. **XXXIX**. Український рух перед великою волею 207. „Сепаратисти“ 209. Кінець руху 209. **XL**. Валуєвський погром 1863 р. Плата за русифікацію 212. **XLI**. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон 214. **XLII**. Погром 1881 р. Циркулярний дощ на Україні 217. **XLIII**. Революція 1905 р. 218. Столипин 219. **XLIV**. Мортиролог український 220. Пильнування цензури 220. Українцям заборонили писати свої книжки 220, читати доклади 222, проповіді 222, заборонили пісню 222, гнали театр 223, забороняли паніхіди 223. **XLV**. „Обход закону“ 225. Українські вчені засіли за оповідання 225. Назви улидь в Києві 227. Українців гнали не законом, а циркулярами 227. **XLVI**. Історія постанови пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві 228—232. **XLVII**. Наслідки руйнування України 233. Українці тягнуть в Австрію 233. Непорозуміння в судах 234. Руйнування душі 236. **XLVIII**. Московське громадянство і руйнування України 237. **XLIX**. Українська мова 239. Вага її в національнім житті 239. Напади на нашу мову 240. Нашу мову звуть польською мовою 241. Що казали про нашу мову Ломоносов 242, Катерина 243, Каченовський 243, Греч 241. Українська мова — „иностринна“ мова, варварський язик 245. **L**. Українська мова—самостійна мова 245. Думки про це Туманського 246, Бандтке 246, Лещина 247, Вантипи-Каменського 247, Срезневського 247, Шлейхера 249, Шафарика 249, Миклошича 249, Лавровського 249, Корша 249. **LI**. Коротка історія української мови 250 **LII**. „Спорь южань съ сѣверянами“ 254. Початок сперечки 255. Гіпотеза Погодина 256. Гіпотеза Соболевського 258. Мова наша язик чи наріччя 261. „Мужича мова“ 262. Тернястим шляхом 263. Показчик власних провіщ в книжці ст. 265. Показчики літератури в книжці ст. 264.